Видавництво Світич

Марина Кафтан, Олександра Козорог, Ірина Костюк,
Володимир Селіваненко, Ігор Цеунов

Україна і світ

Вступ до історії та громадянської освіти

5 клас

Інтегрований курс

Марина Кафтан, Олександра Козорог, Ірина Костюк,
Володимир Селіваненко, Ігор Цеунов

Україна і світ

Вступ до історії та громадянської освіти

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ • Світич • 2022

УДК 94+37.016(075.2)
К 12

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140)

Відповідно до модельної навчальної програми
"Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти.
5–6 класи (інтегрований курс)"
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Кафтан М. В., Козорог О. Г., Костюк І. А., Мудрий М. М., Селіваненко В. В.)

Кафтан М. В.
К 12 Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти : підруч. для 5 кл. закл. загал. серед. освіти / М. В. Кафтан, О. Г. Козорог, І. А. Костюк, В. В. Селіваненко, І. А. Цеунов. — Київ : Світич, 2022. — 208 с. : іл.

УДК 94+37.016(075.2)

Медіаматеріали до підручника — на сайті svitdovkola.org/uis5

© Кафтан М. В., Козорог О. Г., Костюк І. А., Селіваненко В. В., Цеунов І. А., 2022
© Видавництво "Світич", 2022

Любий учню! Люба ученице!

Курс, який ти починаєш вивчати, називається "Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти". Вивчаючи його, ти зрозумієш, що таке суспільство, у якому ми живемо, як виникли закони та правила в Україні й світі, як працює влада, як люди взаємодіють одне з одним і як створити простір, у якому всім буде комфортно жити. А також ти дізнаєшся про те, чим наша Батьківщина неповторна й особлива!

Ми натхненно працювали, підбираючи цікаві приклади з минулого і сьогодення, аби допомогти тобі краще розуміти світ довкола. Ти не лише дізнаєшся про те, як жили люди в минулому, що їх цікавило, захоплювало і хвилювало, а й зможеш навчитися самостійно аналізувати історичні й сучасні суспільні події та явища.

Ми щиро сподіваємося, що ти навчишся читати історичні тексти, захочеш дізнатися значення нових слів, які допоможуть тобі зрозуміти нашу розповідь. Ми пропонуємо карти, зображення та інфографіку, щоб подорож у часі та просторі стала для тебе захопливою та повчальною.

У підручнику ти зустрінеш тексти, запитання і завдання до них, які можна виконати самостійно або з допомогою вчителя / вчительки, разом із однокласниками й однокласницями у класі чи поза межами школи.

Твоя допитливість, готовність здобувати нові знання і вміння є головною запорукою успіху подорожі у світ історії та громадянознавства.

Бажаємо успіхів!

Авторський колектив

Зміст

ВСТУП 4

§ 1. Що я знаю про себе, Україну і світ 4

ТЕМА 1. "Я" ТА "ІНШІ". ЩО ТАКЕ СПІЛЬНОТА І ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ДО НЕЇ 7

§ 2. Хто такі "Я" та "інші". У чому ми різні 7

§ 3. Що таке рівність і чому вона важлива 12

§ 4. У чому полягає роль родини та громади в житті людини. 19

ТЕМА 2. ЩО ОБ'ЄДНУЄ ЛЮДЕЙ У СПІЛЬНОТИ ТА ЯКИМИ ВОНИ БУВАЮТЬ 26

§ 5. Чому і як виникають спільноти / громади 26

§ 6. "Велика" і "мала" батьківщина. Людство як велика громада 33

ТЕМА 3. ЯКИМИ ЛЮДСЬКІ СПІЛЬНОТИ БУЛИ В МИНУЛОМУ ТА Є ТЕПЕР 40

§ 7. Перші людські спільноти 40

§ 8. Села й міста в минулому і тепер 47

ТЕМА 4. ЖИТТЯ В ГРОМАДІ 55

§ 9. Як виникають правила 55

§ 10. Влада та суспільство 62

ТЕМА 5. ПРИВАТНИЙ І ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТОРИ ЛЮДИНИ . . 72

§ 11. Що таке приватний простір і чому він важливий 72

§ 12. Як змінювалися публічні простори із часом 81

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО 88

§ 13. Як змінювалося ставлення людей до себе та інших? 88

ТЕМА 6. ІСТОРИЧНА ТОПОНІМІКА УКРАЇНИ. ПОЯВА НАЗВИ "УКРАЇНА" 90

§ 14. Назва "Україна" упродовж століть. 90
§ 15. Що таке історична топоніміка 97
§ 16. Історико-географічні назви як свідчення минулого 102

ТЕМА 7. УКРАЇНА НА КАРТІ В МИНУЛОМУ І ТЕПЕР. 111

§ 17. Старовинні й історичні карти 111
§ 18. Територія України й українська держава на картах минулого. 121

ТЕМА 8. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ 129

§ 19. Історико-географічні регіони України та світу 129
§ 20. Етнокультурні особливості регіонів України. 135

ТЕМА 9. ЗАНЯТТЯ, ЗВИЧАЇ І ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ У МИНУЛОМУ І ТЕПЕР 147

§ 21. Як із часом змінювалися заняття українців. 147
§ 22. Що таке традиція. Як у традиціях відображаються звичаї та обряди. 155

ТЕМА 10. УКРАЇНА БАГАТОКУЛЬТУРНА 163

§ 23. Що таке багатокультурність. Як культура об'єднує людей 163
§ 24. Внесок українців у світову історію та культуру. 172

ТЕМА 11. ЩО СЬОГОДНІ ОЗНАЧАЄ БУТИ ГРОМАДЯНИНОМ / ГРОМАДЯНКОЮ УКРАЇНИ. 177

§ 25. Якими є відносини людини і держави та що їх пов'язує 177
§ 26. Що таке права людини 184
§ 27. Що таке демократія і як вона пов'язана з правами людини. 191

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО. 200

§ 28. Що ми дізналися про себе і про нашу країну 200

СЛОВНИК 204

Вступ

§ 1. Що я знаю про себе, Україну і світ

Згадуємо, що ми дізналися в початковій школі

1. Що, на твою думку, у тебе найкраще виходить у навчанні?
2. Чого ти хочеш навчитися і що дізнатися на уроках з історії та громадянської освіти?
3. Створи хмару слів до понять "історія" і "права людини".
4. Прочитай наведені терміни й поняття. Обери те з них, яке ти найкраще розумієш, і запиши його визначення. Окремо випиши поняття, які ти не можеш пояснити:

- стрічка часу
- науково-технічний прогрес
- історичний період
- Русь
- козацька доба
- гетьман
- Голодомор
- незалежність країни
- Революція гідності
- адміністративний поділ
- конституція
- волонтерство
- самоврядування
- гідність
- права людини
- унікальність людини
- легенда карти
- історичне джерело
- культурна спадщина
- ідентичність

5. Порівняй результати своєї роботи з тим, що зазначили твої однокласники й однокласниці. Якщо у вас різні визначення одного й того самого терміна, поясни свою думку та вислухай міркування іншого / іншої.

Цей предмет має підназву "Вступ до історії та громадянської освіти". Як ти думаєш, що означає це поєднання? Люди вивчають своє минуле дуже давно. Мабуть, відтоді, як стали відчувати зміни в часі для власного життя та життя своєї спільноти. З появою мови розуміння різниці між теперішнім і минулим отримало свої слова. А вже з винайденням

писемності найосвіченіші особи почали записувати перекази, які чули від інших, про визначні події чи правителів і вести літописи — хронологію подій. Щось на кшталт щоденника чи історій в інстаграмі — тільки для королівства, царства чи міста-держави. Навіщо вони це робили? Мабуть, щоби передати набуті знання своїм нащадкам.

Минав час, письменних людей ставало все більше, а відтак і різноманітних книжок, спогадів, романів, віршів…

У 15 ст. Йоганн Ґутенберґ винайшов друкарський верстат. Ще років із 400 після цього "вивченням історії" називали читання всього, написаного раніше. Але поступово історія ставала справжньою наукою, яка почала вивчати найрізноманітніші сфери життя людини. Як жили наші предки? У що вони вірили? Чим снідали? На чому спали? У що вбиралися на свята? Чим бавилися діти? Як будували мости і фортеці? Мабуть, не залишилося такої шпаринки, до якої би не зазирнули історики в пошуках відповідей.

Йоганн Ґутенберґ

6. Як ти вважаєш, як винайдення друкарського верстата вплинуло на дослідження історії, поширення та збереження інформації?

До винайдення друку книги переписували вручну

Друкарський верстат Ґутенберґа. Швидкість друку — понад 200 сторінок за годину

Сучасна бібліотека, м. Штутгарт, Німеччина

І найважливіше — вивчення історії дає чимало знань для того, щоб зрозуміти сучасне суспільство та прогнозувати його майбутнє.

Вивчаючи історію, можна з'ясувати, що суспільство поступово стає справедливішим до своїх членів, що людство зараз більше піклується про захист слабших і надання рівних можливостей людям із різними життєвими обставинами. Знаючи про те, як у різні часи люди об'єднувалися в найрізноманітніші спільноти та громади, можна ефективніше створювати нові.

Водночас знання про те, як "працює" суспільство, якими є правила гармонійного співіснування, чому для нас важливі рівність, гідність, права людини — дає громадянська освіта. Завдяки їй ми можемо стати активними та відповідальними громадянами і громадянками України й розбудовувати нашу державу.

7. Обери продовження речення. Поясни свій вибір.

Під час вивчення предмета "Вступ до історії та громадянської освіти" мені було б найцікавішим дізнатися про...

- *те, як історія допомагає краще зрозуміти сучасний світ;*
- *те, що допоможе мені стати відповідальним громадянином / відповідальною громадянкою;*
- *історію людства: як наш світ став таким, яким він є зараз;*
- *різноманітні цікаві факти з минулого;*
- *те, як я можу змінювати світ на краще.*

Підсумкові запитання і завдання

1. Що тобі найбільше запам'яталося із цього уроку?
2. Про що тобі хочеться довідатися більше?
3. Розпитай своїх друзів / подруг чи близьких дорослих, історія яких епох, занять, предметів тощо цікавить їх найбільше. Чому?

Тема 1

“Я” та “інші”. Що таке спільнота і приналежність до неї

§ 2. Хто такі “Я” та “інші”. У чому ми різні

Хто “Я”. Чим я подібний / подібна до інших та чим відрізняюся?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, що таке ідентичність;*
- *пояснювати й наводити приклади, чим ти подібний / подібна до інших та чим відрізняєшся;*
- *розповідати на прикладах, що пов'язує тебе та спільноти, що проживали на теренах України раніше;*
- *визначати, що пов'язує тебе зі світом.*

1. Що таке ідентичність та з чого вона складається

1. Чи ти замислювався / замислювалася над тим, ким ти є? Якщо так, то якою є твоя відповідь?

Кожного і кожну з нас можна охарактеризувати за багатьма ознаками. Тож і відповідей на запитання “Хто ти?” може бути безліч.

Наприклад:

Я — дитина	Я — військовий	Я — підліток
Я — українець	Я — учитель історії	Я — католик
Я — полька	Я — танцюристка	Я — перукар
Я — водій	Я — волонтерка	Я — блогерка
Я — жінка	Я — харків'янин	Я — школярка
Я — музикант	Я — європеєць	Я — кримський татарин
Я — ласунка	Я — мусульманка	

Вік, етнічне походження, громадянство, ставлення до релігії, професія, улюблене заняття, колір шкіри, місцевість, де ми живемо, належність до певної групи людей впливають на те, як кожна людина визначає себе.

Самовизначення людини, тобто те, як вона себе описує, називається "ідентичність". Вона може поєднувати різні ознаки. Залежно від ситуації та в різний час людина надає перевагу певній рисі. Наприклад, визначає себе за професією (я — слюсар), етнічним походженням (я — українка), як громадянина / громадянку держави, віруючу людину тощо. На самовизначення людини, тобто на її ідентичність, впливає не лише походження, належність до певної спільноти, а й власний, закарбований у пам'яті, досвід, розуміння та відчуття близькості до певної культури і традицій.

2. Розглянь малюнок. Кого можна побачити в цій спільноті? Чим ці люди відрізняються і що в них може бути спільного? Як, на твою думку, ці люди відповіли б на запитання "Хто ти?". Чи могли б вони дати кілька визначень? Чим це можна пояснити?

Багатокультурність

2. Як пов'язані ідентичність і культура

3. Проаналізуй текст. Визнач у ньому ключові слова, за допомогою яких пояснюється, що таке ідентичність. На основі визначення та матеріалу параграфа уклади асоціативний кущ до поняття "ідентичність". Порівняй результати своєї роботи й однокласників та однокласниць.

Ідентичність *(від латинського слова "identicus" — визначений)* — це усвідомлення себе як неповторної особистості та водночас осмислення своєї приналежності до різних спільнот. Таке усвідомлення з'являється в кожної людини під впливом родини, найближчого оточення, мови спілкування, прочитаних книжок і переглянутих фільмів, завдяки здобутим знанням і досвіду, моральним настановам і цінностям.

Ідентичність людини не є сталим явищем — із часом, набуваючи новий досвід (приємний чи сумний), спілкуючись із новими людьми, подорожуючи світом, ми змінюємося, а відтак і наше розуміння себе зазнає змін. У житті бувають періоди, коли найважливішим для ідентичності є те, ким ти себе вважаєш, належність до твого народу чи держави, твоя професія і заняття, твої погляди та переконання.

Ми народжуємося в межах певної культури й змалку її вивчаємо. Кожна культура має систему цінностей — щось дуже важливе для всіх членів спільноти. Це може бути, скажімо, свобода, чесність, дружба, любов, родина, освіта тощо. Ці цінності спільнота передає всім своїм членам. Сім'я, школа, друзі та масмедіа (телебачення, інтернет, соціальні мережі) впливають на дитину / людину і сприяють самоусвідомленню свого "Я". Особистість людини формується з поєднання індивідуальних особливостей, власного досвіду та культури.

Що ми маємо на увазі, коли говоримо про культуру? Ти, мабуть, уже зустрічався / зустрічалася із цим поняттям.

Культура — це стиль / спосіб життя групи людей, який включає переконання, поведінку, цінності й символи, що є загальноприйнятими для членів цієї групи. Їх зазвичай приймають і передають від покоління до покоління через взаємодію, спілкування, традиції та ритуали.

Напевне, ти помічаєш, що культури часто сильно відрізняються одна від одної. Ці відмінності виникли з різних причин. На це вплинули і потреба виживання в певних умовах, і місце проживання (звичаї гірських народів відрізняються від звичаїв людей, що проживають на рівнинах), і спілкування з іншими групами людей. Споконвіку людство шукало відповіді на запитання "Навіщо ми живемо та як влаштований світ довкола?".

У минулому люди жили більш закритими спільнотами, менше подорожували, рідко могли змінити спосіб життя, перейти із однієї суспільної групи до іншої. Тож і відповідь на запитання "Хто ти?" була для цих людей простішою, аніж у наш час. Однак і кілька століть тому представники кожної із цих соціальних груп визначалися за тим, чоловік це чи жінка, заможний чи бідний, хто до якої релігійної спільноти належав, яку культуру визнавав своєю.

Сучасний світ є багатокультурним. Люди різних національностей, походження, мови, віри живуть поруч. Так відбувається, зокрема, через те,

що нині ми можемо багато й вільно переїжджати. Причини різні — туризм, нова робота, втеча від збройного конфлікту чи зміни клімату. Інтернет теж значно спрощує можливість подорожувати і завдяки йому ледь не все людство на планеті стало величезною спільнотою.

Тож зараз на запитання "Хто ти?" може бути кілька відповідей. Будь-хто може одночасно бути громадянином України, вірменського чи польського походження, біологом чи водієм, батьком / матір'ю чи дитиною.

4. Розглянь схему. Як ти можеш пояснити те, що тут зображено? Можливо, ти побачив / побачила ту групу, до якої належиш?

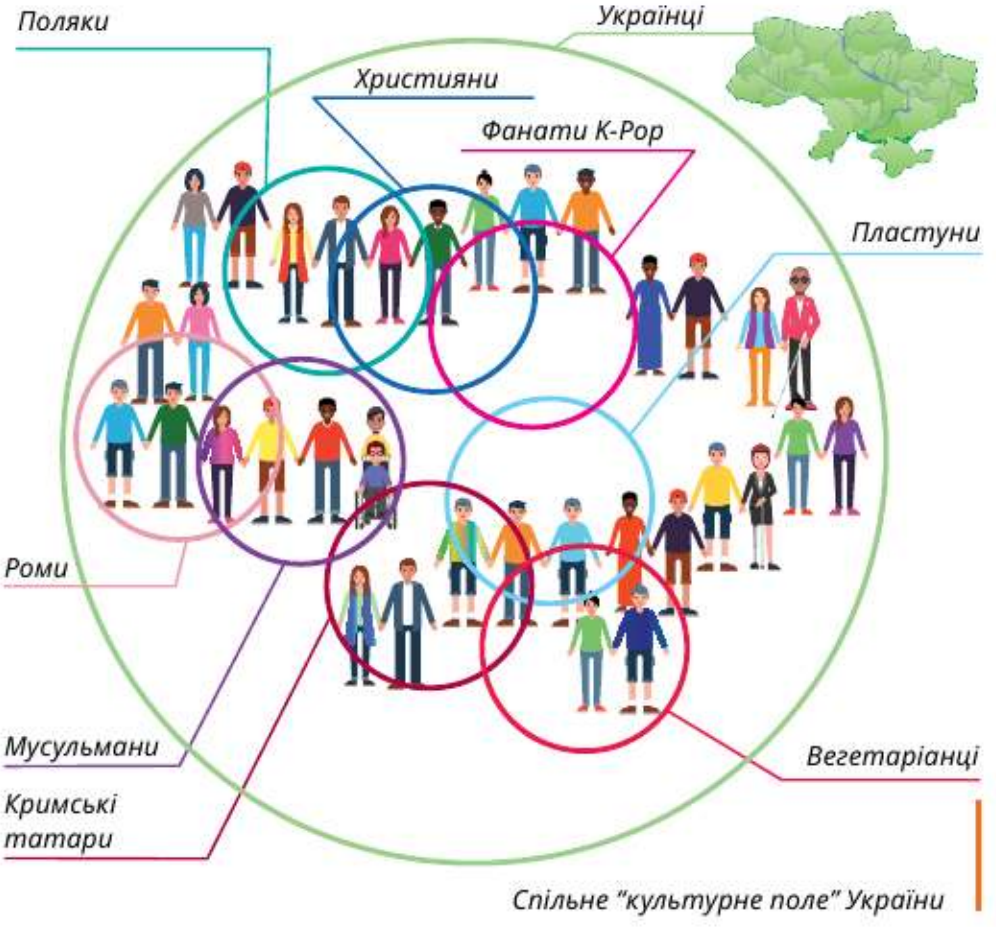

Сьогодні Україна — дім для багатьох різних культур. Але кожен і кожна скажуть, що є громадянином і громадянкою України. Це те, що поєднує нас усіх незалежно від інших складових нашого самовизначення.

Наші погляди, цінності, матеріальний світ створювалися і створюються багатьма людьми. Кожен і кожна із нас впливає не тільки на те, яким світ буде сьогодні, а і яким він стане в майбутньому. Ми можемо створювати речі або робити винаходи, пропонувати нові ідеї, які нале-

жатимуть не лише нам, а й пов'язуватимуть людей з інших спільнот, з різним розумінням свого "Я" в одну велику багатокультурну спільноту людства.

Цікавий факт

Улюблене багатьма дітьми вершкове морозиво в Європі вперше почали продавати у Франції. Улітку 1660 р. італієць Франческо Прокопіо почав подавати у власній кав'ярні в Парижі заморожену суміш молока, вершків, масла та яєць і став першим європейським морозивником.

Тканина джинс, з якої шиють популярні в усьому світі чоловічі й жіночі штани, з'явилися як вітрильна тканина в італійському місті Генуя (італійською — Дженова). Пізніше через міцність цієї тканини американські ковбої (пастухи) почали шити з неї штани.

Найстаріший рецепт зубної пасти знайшли у Стародавньому Єгипті, а ось мережа "ТікТок" була створена китайцями.

- Чи користуєшся ти цими винаходами? Про що це свідчить?
- Як, на твою думку, відповіли б автори цих винаходів на запитання "Хто ти"? Чи відрізнялися б ці відповіді залежно від часу, в якому це запитання ставилося б? Чому ти так думаєш?

Підсумкові запитання і завдання

1. Наведи приклади етнічної, релігійної, громадянської, професійної ідентичності людини.
2. Які чинники впливають на самовизначення людини? Назви щонайменше три.
3. Як пов'язані ідентичність і культура? Поясни свою думку.
4. Який зв'язок існує між тобою і твоїми однолітками в Україні та світі? Що вас об'єднує й у чому ви різні?
5. Створи подібну схему в зошиті, що продемонструє взаємозв'язок твого життя та історії інших людей, країн, континентів. У кожне "віконечко" впиши назву країни, континенту або спільноти, а на "лінії зв'язку" зазнач, що саме пов'язує тебе з ними. За потреби скористайся допомогою онлайн-енциклопедії.

6. Напевно, ти знаєш, що основним документом, який містить інформацію про людину, є паспорт (у дитини до 14 років є свідоцтво про народження). Але це лише офіційна інформація, щоб визначати людину як конкретну особу, громадянина / громадянку держави.

   У зошиті за зразком створи власний документ, у якому ти можеш виявити себе як особистість. Пам'ятай, що вся інформація в "паспорті" є особистою і її не можна поширювати без згоди власника. Проте ти можеш нею поділитися з тими, кому довіряєш!

Портрет (фото чи малюнок) • Ім'я / По батькові / Прізвище • Дата народження • Рідна мова • Місце проживання (місто / село)	Мої улюблені: • Напій • Їжа • Одяг • Музика • Фільми • Ігри • Тварини • Предмети в школі • Історичні персонажі / герої творів

§ 3. Що таке рівність і чому вона важлива

Як рівність і гідність сприяють розвитку справедливого суспільства?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснити, що відчуває людина, перебуваючи в більшості та меншості;*
- *пояснити, що таке людська гідність та в чому її цінність;*
- *описати, що означало поняття "рівність" у минулому і як воно трактується нині;*
- *пояснити, як забезпечити рівне ставлення до меншості;*
- *визначити, чому рівність важлива.*

1. Більшість і меншість у суспільстві

1. Ознайомся з відомостями із ***джерела 1*** та уяви себе мешканцем / мешканкою цього населеного пункту.
2. Дай відповіді на запитання.
   - Які характеристики, подані в інфографіці, стосуються тебе?
   - Кого ти хочеш бачити своїми сусідами / сусідками? Чому?
   - Хто очікував би від тебе підтримки чи допомоги?
   - А яка допомога могла б знадобитися тобі?

Джерело 1 • *Світ як сто людей*

Якщо пропорційно зменшити масштаб усього людства до розмірів села, що налічує 100 осіб, то воно матиме такий склад*:

- 60 азійців, 10 європейців, 14 мешканців Північної та Південної Америк, 16 африканців;

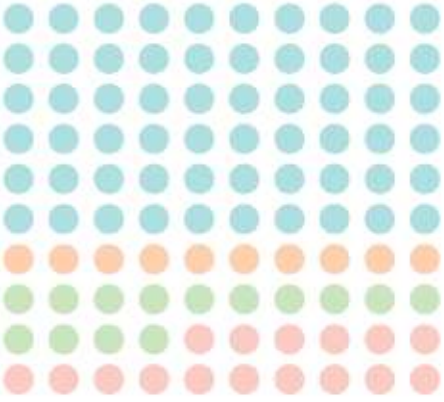

- 50 осіб — жінки, 50 — чоловіки;

- 25 — діти до 14 років;

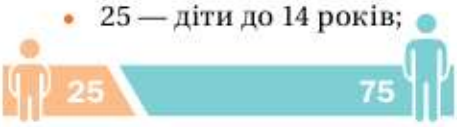

- 31 — християни, 69 — представники інших релігій або нерелігійні люди (атеїсти);

Окрім того:

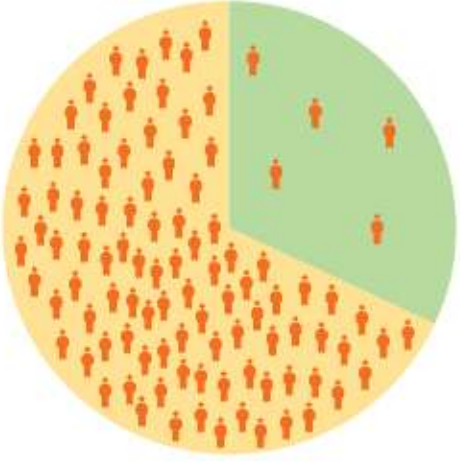

- 5 осіб володітимуть 32 % всіх багатств громади;
- 22 особи не матимуть житла;
- 11 житимуть лише на 1 долар на день;
- 11 голодуватимуть, а 1 людина помиратиме від голоду;
- 14 будуть неграмотними;
- 7 матимуть вищу освіту;
- 9 не матимуть доступу до чистої питної води;
- за рік 1 житель помре і 2 народяться;
- 18 не матимуть електроенергії;
- 40 матимуть доступ до інтернету.

** Станом на 2021 рік*

2. Повага до людської гідності

3. Чи зустрічався / зустрічалася ти із поняттям "людська гідність"? Прочитай запропоновані ***джерела 2–4*** та спробуй пояснити, що, на твою думку, означає поняття "гідність" у цих джерелах, із чим воно пов'язане.

Джерело 2

"Людська гідність робить людину людиною. Вона ґрунтується на унікальності кожного та кожної з нас, на визнанні того, що ніколи раніше не існувало і вже ніколи після нас у світі не буде існувати людини, як кожен і кожна з нас".

Дмитро Гройсман, український правозахисник

Джерело 3

Ця історія трапилася у Великій Британії в 1972 році. 15-річний школяр на ім'я Ентоні в компанії своїх однокласників зчинив бійку. Місцевий суд вирішив покарати його шмаганням різками, яке протягом багатьох століть уважалося цілком прийнятним методом виховання дітей. Коли настав час виконання покарання, Ентоні змусили в поліцейському відділку роздягтися і нахилитися; його тримали двоє поліцейських, тоді як третій виконував покарання. Сила ударів була такою, що різки зламалися. Батько Ентоні втратив самоконтроль і навіть накинувся на одного з поліцейських.

Ця справа розглядалася в Європейському суді з прав людини, який визнав, що в цій ситуації гідність Ентоні принизили. Хоча хлопчик не зазнав серйозних фізичних травм, проте під час призначення, а особливо під час здійснення покарання, до нього ставилися не як до людини, а фактично як до предмета.

Текст адаптовано з рішення Європейського суду з прав людини

Джерело 4

Турбота про гідність людини має щонайменше такі чотири риси: 1) жодна людина не може жорстоко поводитися щодо іншої людини; 2) не повинно бути перешкод людині в тому, щоб вона могла здійснювати власний вибір поведінки, не повинно бути перешкод у самореалізації; 3) визнання того, що захист спільноти, до якої належить людина, та її культури теж важливий, аби її гідність не страждала; 4) створення необхідних умов для того, щоб кожна людина задовольнила свої основні потреби.

Крістофер Маккруден, британський професор права

4. Вибери з хмари понять слова, пов'язані з поняттям "гідність", і склади з ними 2–3 речення.

недоторканність
рівність
самоцінність
доброчесність
гідність
насильство
зневага
наклеп
захист
повага
глузування

5. Розглянь світлину й вигадай невелику історію про те, що на ній зображено: що було в минулому, що саме зображено й відбувається зараз і що станеться потім — яким буде майбутнє героїв цього сюжету.

6. Запиши історію. Подумай, як ця ситуація пов'язана з гідністю людини.

7. Як можна зберегти людську гідність? Від кого це залежить? Поясни, чому порушувати гідність людини неприйнятно?

Люди здавна переймалися питанням щодо права на рівне ставлення. Деякі давні мислителі ще кілька тисяч років тому вважали, що люди від природи наділені однаковими правами.

Однак реальність була дещо іншою: однакові права були лише в осіб, які мали шляхетне походження або певні статки. А ті, що перебували в рабстві, подеколи не вважалися за людей. Тому справжньої рівності тоді не було: там, де є неволя, рівності не існує.

У середньовіччі (5–15 ст.) уявлення про рівність людей почали дещо змінюватися. Серед деяких жителів Європи, що сповідували християнство, була поширена думка, що всі люди рівні перед Богом. Але справжнього визнання рівності між людьми все ще не було, адже здебільшого ті, що мали більше статків чи влади (сили), визначали, що можуть робити інші люди.

Згодом відомий філософ Томас Гоббс зазначив, що питання про те, хто є кращою людиною, не має поставати в суспільстві, де всі люди рівні.

Саме ця та подібні ідеї сприяли тому, що вже у 18–19 ст. у більшості країн світу нарешті було заборонено рабство та кріпацтво.

Але навіть після скасування рабства в історії траплялося багато випадків зневаги до гідності та рівності людей. Відбувалися такі страшні події, як масові винищення людей через їхній колір шкіри, національність, релігійні погляди, політичні переконання тощо. Друга світова війна (1939–1945 роки) змусила людство переглянути чимало цінностей, зокрема і ставлення до рівності.

Саме тому в 1948 році вперше в історії людства керівники більшості держав світу ухвалили Загальну декларацію прав людини. Цей документ закликає всі держави світу, усіх президентів і правителів поважати гідність і рівність людини. Адже, як зазначено в першій статті декларації:

"Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися одне до одного шанобливо".

Діти в Міжнародному дитячому садочку ООН роздивляються плакат із текстом Загальної декларації прав людини, Нью-Йорк (США), 1950 рік

Важливо усвідомлювати, що рівність людей зумовлена тим, що ми народилися людьми. Саме тому в Декларації вказано, що рівність людей не залежить від кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

8. Як ти тепер розумієш, що таке людська гідність? Запиши власне визначення.

Порівняй своє визначення із визначеннями, які написали твої однокласники й однокласниці.

9. Роздивися ***світлини 1–3*** і поясни, що ти на них бачиш.

Діти в білоруській школі

Безбар'єрний пляж на Федотовій косі, Азовське море

Учасники Бостонського марафону, США, 1967 рік

Катрін Швітцер — перша жінка, яка наважилася взяти участь у марафоні. Її намагаються виштовхнути. Попри те, що заборони щодо участі жінок у змаганні не було, їх традиційно не допускали до забігів.

10. Спробуй визначити, на яких світлинах зображено нерівне ставлення до людини / групи людей або ж ситуації, коли гідність людини принижується.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як ти розумієш поняття "гідність"? Чому саме вона є джерелом прав людини?
2. Що, на твою думку, означає вираз "поважати гідність людини"?
3. Як рівність і гідність сприяють розвитку справедливого суспільства?
4. Запитай дорослих чи однолітків про ситуації, у яких відбувалося порушення права на повагу до людської гідності або це право дотримувалося. Запиши одну ситуацію коротко. Дай одну-дві поради, як уникнути приниження людської гідності.

§ 4. У чому полягає роль родини та громади в житті людини

Як і навіщо люди утворили родини та громади?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати зміст понять "родина", "громада", наводити приклади;*
- *наводити приклади впливу родини та громади на життя людини;*
- *пояснювати переваги дотримання спільних правил у родині та громаді;*
- *пояснювати переваги поведінки, заснованої на повазі до прав та гідності людини.*

1. Якою була родина в минулому і тепер

1. Створи хмару слів до понять "родина" і "громада". Під час роботи згадай однокореневі слова і те, із чим вони асоціюються.

Сімейний кодекс України так пояснює, що таке родина (або сім'я): це люди, які мешкають разом, пов'язані спільним побутом (хатніми справами) та піклуються одне про одного (мають взаємні права та обов'язки). Наприклад, допомагають одне одному, турбуються про слабших членів родини. Сім'ї також можуть створюватися внаслідок усиновлення / удочеріння.

Утім, не всі родини є або були саме такими. Вони бувають маленькими та розширеними. Зазвичай сім'ї в містах невеликі та мають меншу кількість дітей. Але не завжди. Десь прийнято, що вся родина — від прабабусі до найменших праонучків — живе разом, десь дорослі діти прагнуть жити окремо й будувати власні сім'ї самостійно.

Цікавий факт

Напевне, у молодшій школі ви складали генеалогічне дерево (родовід) своєї родини. У наші часи люди зазвичай знають два-три покоління своїх предків. А от найдовший відомий і задокументований родовід — у китайського філософа Конфуція, який жив приблизно дві з половиною тисячі років тому. Він веде свій рід від першого правителя Китаю з династії Шан — Тана. Родовід Конфуція налічує десятки поколінь, а зараз у світі — майже півтора мільйона його нащадків.

У часи, коли в деяких суспільствах існувало рабство, а професії навчалися, живучи і працюючи в майстра, до розширеної родини належали і раби, і підмайстри, і слуги, які жили в родині роками. Звісно, вони не мали тих самих прав, що і кровні члени сім'ї, але були її невід'ємною частиною.

Хлопчик доставляє папір у друкарню, США, 1908 рік

Упродовж століть і в різних культурах змінюються ролі членів родини. Наприклад, ще донедавна (сто років тому) діти змалечку мусили працювати й допомагати батькам господарювати, а також пильнувати молодших братиків і сестричок. Яку професію обрати, з ким одружитися — вирішували батьки. Головою родини зазвичай вважався чоловік. Але на українських теренах цю роль часто перебирала на себе жінка. На відміну від багатьох інших суспільств, українки могли отримувати спадок і самостійно розпоряджатися майном.

2. Родина та її роль у громаді

До початку бурхливого розвитку заводів, переїзду молоді в місто (тобто до кінця 19 ст.) українське традиційне суспільство трималося на стосунках у родині. Одруження було справою дуже практичною — для примноження статків. Що багатшими були наречені, то менше в них було шансів обрати собі самостійно пару через приязнь чи кохання.

Однак у сучасному світі ситуація дещо змінилася. Родини стають меншими, стали можливими розлучення, права жінок і чоловіків у родині — однакові. Тепер родина — не так спосіб виживати, спільно вести господарство й виховувати дітей, як місце підтримки, турботи, кохання, піклування одне про одного.

Історія родини, мабуть, майже рівна за тривалістю історії людства. Вона налічує десятки тисяч років. І весь цей час родини гуртувалися, щоб допомагати одне одному.

2. Дай відповіді на запитання.
   - Що таке родина?
   - Хто належав до розширеної родини в суспільствах давніх часів та в середні віки?
   - Що таке сучасна родина? Чим вона відрізняється від тих, які об'єднували людей у попередні часи?
3. Обміняйтеся відповідями з однокласниками й однокласницями, обговоріть їх у класі. Чи відрізняються твої відповіді від відповідей однокласників та однокласниць?

4. Проаналізуй ***історичні джерела 1–4***. Зверни увагу на час і місце їх створення. Родини, які на них зображені, розділяє час і простір. Чи є в них щось спільне? Що їх відрізняє?

Джерело 1

Автопортрет із членами родини. Художник Ян Мінзе Моленар, 1635 рік

Джерело 2

Родина Вінників із м. Шостка, Сумська обл., 1910 рік

Джерело 3

Сімейна фотографія, Черкащина, початок 1980-х років

Джерело 4

Родинна світлина, Київщина, 2020 рік

5. Навіщо люди утворюють родини? Прочитай історії цих трьох персонажів.

Персонаж 1.

Живе 5 тисяч років тому. Мешкає в селі, вирощує зерно й городину, утримує свійських тварин. Його виживання залежить від того, що він виростить.

Персонаж 2.

Живе 100 років тому. Людина щойно переїхала до міста й починає працювати на заводі. Жити вона зможе в маленькій кімнаті неподалік, один раз на тиждень отримуватиме зарплату.

Персонаж 3.

Наш час. Мешкає в невеликому містечку, працює в офісі. На вихідних їде до села допомагати батькам господарювати.

Поміркуй, які причини в кожного з персонажів створити родину:

- кохання, бажання близьких стосунків;
- потреба об'єднуватися заради виживання;
- потреба об'єднуватися, щоби піклуватися про слабших, немічних, малих.

3. Що таке взаємна турбота й відповідальність

6. Що з цього, на твою думку, є громадою: сім'я, клас / школа, де я навчаюся; мешканці та мешканки під'їзду, будинку, вулиці, міста, села, де я живу; народ України, група в соцмережі?
7. Перебування в якій із перелічених громад є для тебе важливим і чому?
8. Яку роль, на твою думку, має відігравати громада в житті людини та людина в житті громади?

Цікавий факт

Якось студенти запитали антропологиню (вчену, яка досліджує історію людства) Маргарет Мід — що є першою ознакою появи цивілізації. Мабуть, сподівалися почути щось про камінь, яким людина навчилася розбивати кокоси, чи першу сокиру. Але пані Мід розповіла... про зламану кістку.

Під час розкопок археологи знайшли скелет людини, яка жила близько 15 тисяч років тому. Вони визначили, що ця людина зламала стегно, але потім одужала і прожила ще багато років. Без лікарні, гіпсу й сучасної медицини травмована особа не могла ходити щонайменше півтора місяця. І весь цей час хтось годував її, зігрівав і захищав від хижаків.

- Про які якості членів громади свідчать ці археологічні дані?

9. Як ти розумієш вираз "Громада — це партнерство заради загальної користі"? Як можна відчути партнерство? Через які дії воно проявляється?

Життя кожної людини неодмінно пов'язане із життям громади. Люди об'єднуються, щоб досягати якихось цілей, допомагати одне одному і мати підтримку. Такі стосунки називають партнерськими. Домовлятися про те, хто і як братиме участь у партнерстві, можна по-різному. Найважливіше — визнавати рівноправність і незалежність кожного учасника і кожної учасниці. Це означає, що всі можуть брати участь в ухваленні рішень, а в команді діють спільні правила. Можливо, у твоєму житті траплялося, що під час гри хтось із учасників намагався змінити правила на свою користь. Було не дуже приємно, правда? Така поведінка нищить довіру та інтерес до гри з таким партнером.

Тож, як в іграх чи спорті, у будь-якій громаді необхідно встановити правила. Важливо, щоб вони спиралися на права людини, не принижували гідність і забезпечували рівність усіх учасників. Також треба звертати увагу на те, щоб правила, створені більшістю, враховували й інтереси меншості. Тоді кожна людина почуватиметься важливою, цінною та в безпеці.

Встановлення правил — це дуже важливо. Проте чого варті правила, якщо вони не виконуються. Щоб усі партнери, об'єднані в громаду, пристали на нові правила, важливо залучати їх до створення цих правил. Завдяки цьому посилиться і відповідальність за їх дотримання. Подаємо кілька підказок, як краще створювати правила:

у розробленні й обговоренні правил обов'язково мають брати участь ті, хто потім цих правил дотримуватиметься;

правила мають бути зрозумілими та реальними для виконання;

уся громада має прийняти правила як цінність і те, що несе користь для кожного і кожної.

Школа — це також громада, у якій учні та учениці, учителі й учительки, батьки мають ухвалювати спільні рішення для того, щоб шкільне життя було цікавим, безпечним і зручним для всіх. Тому в школі створюються правила, що мають відповідати всім критеріям партнерської співпраці.

10. Прочитай запропоновані правила для школи. Визнач, які з них, на твою думку, є прийнятними, зрозумілими, реальними для виконання, такими, що не принижують людську гідність і забезпечують рівність усіх учасниць і учасників. Які з цих правил неприйнятні? Поясни свою думку.

ПРАВИЛА НАШОЇ ШКОЛИ

1. Харчування дозволено тільки в їдальні.
2. Приносити свою їжу до школи заборонено.
3. Макіяж і пофарбоване волосся заборонені.
4. Учні й учениці бережуть майно школи, допомагають його ремонтувати.
5. Усі учасники освітнього процесу виявляють повагу одне до одного, піклуються про тих, кому потрібна допомога.
6. Фото-, відеозйомка на території школи заборонені.
7. Урок завершується з дозволу вчителя / вчительки.
8. На уроці не можна шуміти, відволікатися і відволікати інших.
9. До туалету можна ходити лише під час перерви.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як родина та громада впливають на життя людини?
2. Чому важливо дотримуватися спільних правил у родині та громаді? Що треба враховувати під час розроблення правил?
3. Як можна виховати відповідальне ставлення до спільних правил?
4. Запропонуй три правила для свого класу.
5. Запитай батьків чи інших дорослих, до яких громад належить ваша родина. Чому вони почуваються частиною цієї громади? Ти також можеш відповісти на це запитання самостійно.

   Наприклад: наша родина захоплюється туризмом і належить до спільноти велотуристів. Ми почуваємося частиною цієї громади, разом вирушаємо в подорожі, зустрічаємося, підтримуємо одне одного, допомагаємо з ремонтуванням техніки й боремося за облаштування велодоріжок у нашому місті.

Тема 2

Що об'єднує людей у спільноти та якими вони бувають

§ 5. Чому і як виникають спільноти / громади

Навіщо і завдяки чому люди об'єднуються?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати й правильно вживати поняття "громада", "спільнота";*
- *розповідати про різні спільноти людей та причини їх утворення в різні часи й у різних країнах;*
- *пояснювати й наводити приклади того, як людина впливає на різні спільноти і державу своєю діяльністю.*

1. Що об'єднує людей у спільноти?

1. У текстах ***джерел 1–4*** знайди спільні слова. На основі текстів і зображень про спільноти людей у різні часи знайди відповіді на запитання.

Джерело 1 • *Давні мисливці*

Перші люди сучасного типу (такі, як ми з вами) з'явилися більш ніж 300 тисяч років тому. Вони мешкали в різних місцевостях нашої планети й займалися полюванням, рибальством і збиральництвом.

Мисливці та збирачі жили невеликими групами в 20–30 осіб і, на думку істориків, мусили домовлятися з іншими подібними групами щодо території полювання, користування водоймами та місцями проживання. Здебільшого такі людські спільноти переходили з місця на місце і ще не вели осілого способу життя.

Однак учені продовжують знаходити в глибоких печерах та на важкодоступних скелях малюнки, вік яких сягає десятків тисяч років. Давні невідомі художники переважно зображували тварин, які жили поруч, і на яких вони, ймовірно, полювали. Іноді поряд із тваринами та сценами полювання схематично зображували людей.

Наскельні малюнки з плато в Тассілі н'Аджер, Сахара (Алжир), близько 9 тисяч років тому

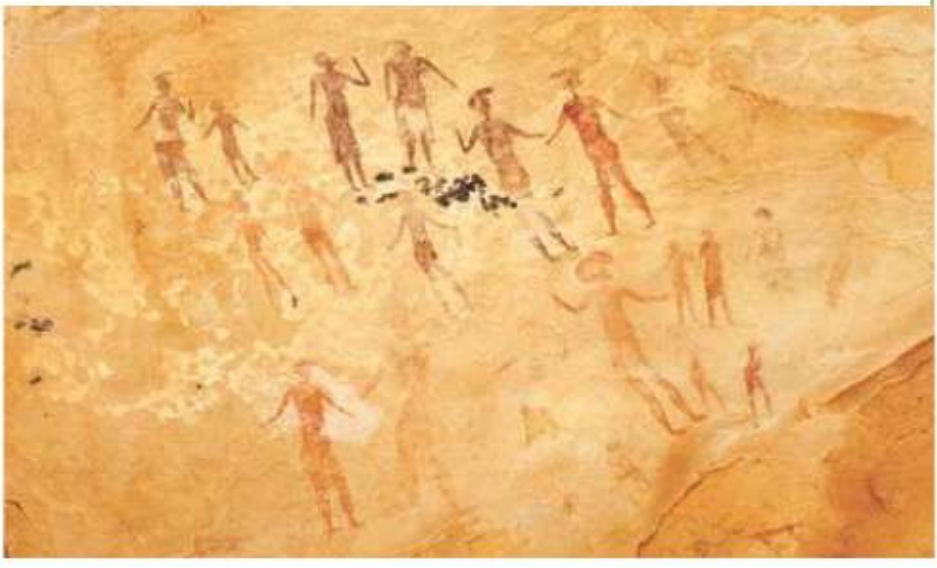

- Що зображено на наскельних малюнках із Алжиру (Північна Африка)?
- Що об'єднує зображених людей? Що, на твою думку, хотів показати автор малюнків?
- Про що мали вміти домовлятися члени однієї спільноти для успішного полювання й виживання у природі?

***Джерело 2** • Купецький союз*

У 14 ст. купці багатьох міст, розташованих на берегах Балтійського та Північного морів і перехресті водних і сухопутних торговельних шляхів, утворили Ганзейську унію. Давнє слово "Ганза" означає групу купців. Спільнота торгівців із Лондона, Любека, Новгорода, Брюгге, Гданська, Ревеля та інших міст здійснювала торгівлю деревиною, хутром, житом, пшеницею, продуктами лісу, сушеною та в'яленою рибою, сіллю, тканинами, медом тощо в Північній, Західній та Східній Європі.

Балтійське та Північне море завдяки жвавим корабельним сполученням стали називати "Середземномор'ям Півночі". Морські торговельні перевезення були завжди дешевшими за сухопутні, і з будуванням більш стійких плоскодонних суден ганзейці у своїй торгівлі практично не мали конкурентів. Ганзейці мали окремі склади для своїх товарів, звільнялися від великої кількості податків, мали навіть окремих суддів. У різні часи Ганзейська унія об'єднувала ремісників, купців, власників торговельних кораблів, моряків від 70 до 170 міст. У кожному місті ганзейці мали свої укріплені контори.

Торговельні шляхи ганзейських купців

- Ким були і чим займалися ганзейці?
- Що поєднувало членів Ганзейської унії?
- Яких правил мали дотримуватися представники Ганзейської унії для успішної діяльності?
- Ганзейська унія проіснувала майже триста років. Як ти думаєш, завдяки чому?

***Джерело 3** • Козаки*

У 14–15 ст. в українських степах дедалі частіше почали зустрічатися групи людей, які пізніше дістали назву "козаки". Так називали вільних чоловіків, які вели напівмирний-напіввійськовий спосіб життя, займалися мисливством і рибальством нижче порогів Дніпра, одночасно вимушено обороняючись від постійних збройних набігів степовиків.

Козаками ставали воєнізовані міщани (городяни), шляхтичі, деякі селяни. І всі вони поступово створили спільноту, готову жити в умовах постійної небезпеки. Це була група рівних людей, фізично сильних і витривалих, для яких не мало значення походження чи багатство, а лише особиста мужність, вправність у бою, здатність спільно ухвалювати рішення й коритися їм.

Поступово козаки стали прикордонним військом. Їхні тимчасові житла називалися куренями й об'єднували вихідців з однієї місцевості.

Козаки. Приступ. Художник Людвік Ґедлек, друга половина 19 ст.

- З кого складалося козацтво?
- З якою метою ці люди утворили свою спільноту?
- Якою була головна відмінність козаків від інших мешканців країни того часу?

***Джерело 4** • Братства*

У середині 16 ст. у Львові, а також інших містах Галичини, Волині, а пізніше і в Києві православні міщани (городяни) почали об'єднуватися в церковні братства для захисту своєї віри та зміцнення власного становища. Спершу братства опікувалися родинами власних членів, що опинилися у скруті, контролювали моральність своєї малої громади, дбали про забезпечення власного храму книгами, іконами та свічками, влаштовували храмові свята тощо.

Значну роль православні братства відіграли в започаткуванні шкіл і друкарень, утримуванні притулків та шпиталів для хворих і непрацездатних.

Відповідно до середньовічних традицій, братчики цінували таємниці та ритуали. До останніх належали спільні бенкети, знаки із символами братства, "братська скринька" — тобто каса спільних грошових внесків, штрафи за певні порушення правил поведінки. Секрети громади заборонялося виносити назовні.

Церква та дзвіниця Львівського Успенського братства

- З'ясуй, де і хто створив братства.
- Чим займалися члени церковних братств? Чому це було важливо?
- Що потрібно було об'єднанням городян у 16–17 ст. для того, щоб побудувати церкву, утримувати школу, друкарню, шпиталь?

2. Після опрацювання текстів і зображень створи самостійно чи у групі порівняльну таблицю.

Зразок таблиці

	Хто об'єднується	Коли і де	Чинник об'єднання	Чи були правила
1				

2. Як утворюються спільноти

3. На основі тексту та зображень (***джерело 5***) визнач, які саме об'єднання людей згадуються і як вони називаються. Що, на твою думку, спонукає громадян утворювати такі спільноти?
4. Що спонукає людей об'єднуватися?
5. Чим ці об'єднання відрізняються від тих, про які ти дізнався / дізналася з попереднього параграфа?

У сучасному світі люди об'єднуються не лише відповідно до свого становища в суспільстві, а й мають можливість утворювати групи за інтересами, спільною метою і завданнями. Також люди об'єднуються, як і раніше, — територіально.

Наприклад, мешканці одного будинку — сусіди — створюють ОСББ (Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків) для того, аби краще слідкувати за будинком і його утриманням. Жителі однієї невеликої території (села, міста, селища або кількох) утворюють територіальну громаду для того, аби місцева влада могла краще виконувати свої обов'язки.

Представники однієї професії утворюють професійні спілки, які мають захищати права працівників. Сучасні програмісти об'єднуються в так звані "IT-кластери", намагаються жити в одному мікрорайоні, щоб можна було легше спілкуватися, обмінюватися новими ідеями, консультуватися, гуртуватися для вирішення певних завдань у комп'ютерній галузі, разом відпочивати.

Люди спільних занять та інтересів утворюють різні спілки. Наприклад, "Спільнота небайдужих киян", "Львівська мистецька спільнота", "*UAnimals* (Українські тварини)", "Всеукраїнська асоціація автомобільних перевізників", "Міжнародна асоціація юристів" та інші.

***Джерело 5** • Інтернет-сторінки організацій*

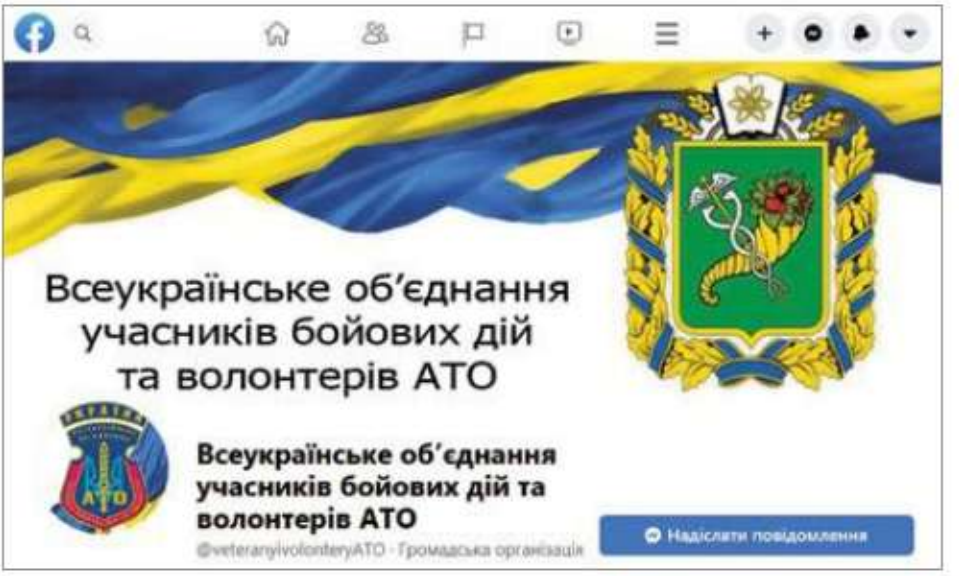

Громада — група людей, об'єднана не лише спільністю інтересів, завдань, а передусім територіально.

Спільнота — це об'єднання людей, згуртованих спільною метою, інтересами, становищем і умовами життя.

Цікавий факт

Прикладом успішної діяльності спільнот (громадських об'єднань) може бути рух *UAnimals*. Олександр Тодорчук зі своїми однодумцями провів чимало акцій на підтримку гуманного ставлення до всіх тварин. Діяльність цієї спільноти розпочалася з вимог заборонити використання тварин у цирку, дельфінаріях, встановити відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, їх неналежне утримання. Цей рух підтримало багато відомих людей із шоу-бізнесу та інші впливові громадяни. Завдяки наполегливій діяльності спільноти вдалося змусити владу ухвалити закони, які забороняють жорстоке поводження з тваринами, перевезення їх без відповідних умов, розведення заради хутра й публічних розваг.

- Чого досягли учасники й учасниці об'єднання *UAnimals*?
- Постав кілька уявних запитань організаторам цієї спільноти та її учасникам і учасницям.

Підсумкові завдання

1. Поясни, що таке "громада" та "спільнота" і чим вони відрізняються.
2. Наведи приклади, як люди об'єднувалися в спільноти в минулому. З якою метою вони це робили?
3. Поясни на прикладах, як у наш час різноманітні спільноти впливають на життя суспільства.
4. Придумай та опиши свою уявну спільноту. Напиши запрошення для когось із відомих людей або своїх друзів/подруг долучитися. Зазнач назву об'єднання, його мету, умови, за яких можна долучитися до діяльності такої спільноти.

§ 6. "Велика" і "мала" батьківщина. Людство як велика громада

Що таке "рідний край", "батьківщина"? Українці за межами України

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, що таке "мала" та "велика" батьківщина;*
- *пояснювати, чому люди, що народилися в одному місті / селі можуть вважати "малою" батьківщиною різні місця;*
- *визначати важливість ролі батьківщини в житті людини.*

1. Що таке "мала" батьківщина

Люди віддавна відчували зв'язок із місцем, у якому народилися та виросли. Саме слово "батьківщина" означає "земля наших батьків". Тому спочатку під батьківщиною мали на увазі саме місце народження, де живуть батьки та рідні, минуло дитинство. Лише згодом рідний край людини почали називати "малою" батьківщиною.

Чи може в людини змінитися "мала" батьківщина? Як не дивно, але — може. У наш час люди часто переїжджають і відчуття "я — звідси" не завжди пов'язане з місцем, яке в документах записане як місце народження. Адже "мала" батьківщина — це не лише формальне місце народження, а й певні теплі відчуття — комфорт, безпека, затишок. Батьківщина — це там, де людина добре почувається.

1. Познайомся з історією брата і сестри, Антона та Єви. На твою думку, яке з міст кожен із героїв може вважати своєю "малою" батьківщиною? Якщо ти вважаєш, що вони обрали би різні міста, поясни, що вплинуло на вибір Антона і Єви.

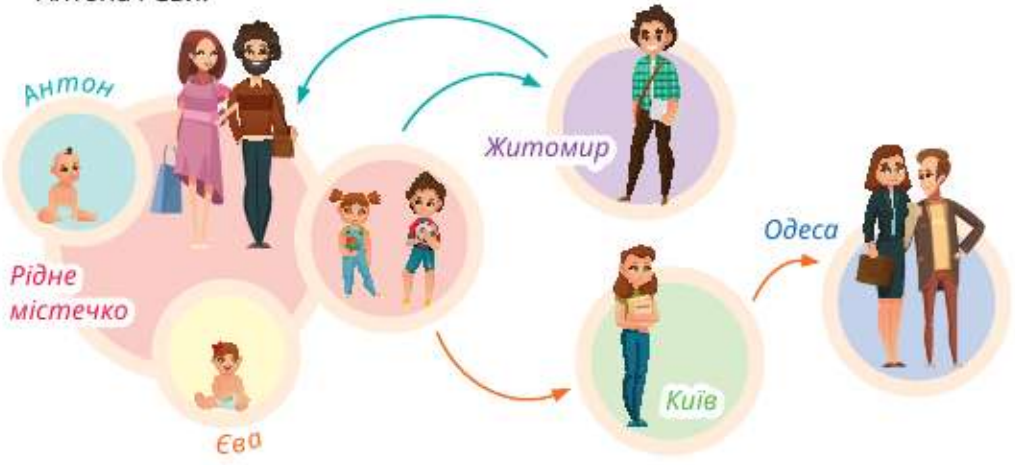

Антон і Єва народилися в одному з невеликих містечок, яких в Україні — тисячі. Антон і Єва з однієї сім'ї, ходили до одного і того самого садочка, відвідували одну й ту саму школу. Але далі їхні шляхи розійшлися. Дослідімо, яке в них ставлення до "малої" батьківщини.

Після закінчення школи Єва вирушила на навчання до Києва, а Антон — до Житомира. Після навчання в університеті Антон повернувся до рідного містечка, а Єва залишилася в Києві та прожила там ще кілька років. Антон одружився в рідному містечку. Єва зустріла чоловіка та переїхала до нього в Одесу. Сім'я Єви й досі мешкає там.

2. Україна — наша "велика" батьківщина

З розвитком людства світ окремої людини поступово розширювався — з'являлися держави, люди дізнавалися про інші землі, навіть континенти. Поміркуй, як уявляли розміри світу давні греки, а як його

бачиш ти. Для давніх греків населений світ обмежувався землями навколо Середземного і Чорного морів. А ти знаєш і про Південну Америку, й Австралію, й Антарктиду і можеш вирушити туди в подорож. Твій світ значно ширший. І якщо десь у Мексиці поцікавляться, звідки ти, то, імовірно, скажеш, що "з України", а не "із Житомира". Україна — це твоя "велика" батьківщина.

Ідея про те, що в людини може бути "мала" і "велика" батьківщина, з'явилася із появою держав і суспільного життя. Виникла потреба захищати інтереси держави, домовлятися із сусідніми (а може, завойовувати їх чи захищатися). Люди почали пов'язувати себе не лише з містечком чи селом, де вони народилися, а й із чимось більшим. Ми не можемо одночасно побувати в усіх куточках нашої країни — вона ж величезна! Але ми багато про неї знаємо, можемо знайти на карті кордони держави, знаємо назву столиці, упізнаємо прапор і герб. Ми відчуваємо гордість від приналежності до "великої" батьківщини, коли, скажімо, українські спортсмени та спортсменки здобувають високі нагороди на міжнародних змаганнях чи українські науковці й науковиці роблять важливе відкриття.

Навіть якщо ми переїдемо жити до іншої країни, нашою батьківщиною назавжди залишиться Україна.

Джерело 1 • *Серія скульптур*

Скульптор Бруно Каталано створив серію так званих "рваних" скульптур "Подорожні". Вони дуже популярні й розташовані не лише в музеях, а й на вулицях міст чи серед природи. Автор ніколи не пояснює, що мається на увазі під цією порожнечею, і чому скульптури виглядають саме так.

2. Які запитання ти можеш поставити автору цих скульптур? Що можуть означати ці порожні частини тіл? Готовність до нового наповнення чи вирваність із минулого? Чому ти так думаєш?
3. Склади розповідь про скульптуру за планом.
   1. Хто зображений (стать, вік)?
   2. У що людина вдягнена?
   3. Яка роль сумки / валізи в цій скульптурі?
   4. Як ти думаєш, ця людина щаслива, радісна чи радше задумана, зосереджена?
   5. Що ще ти помічаєш?

За час свого існування Україна стала "великою" і "малою" батьківщиною для багатьох народів і представників різних національностей та культур.

Іноді життя складається так, що люди тимчасово або назавжди переїжджають до іншої країни. Її можуть називати "новою" батьківщиною, але зазвичай такий переїзд, навіть зумовлений радісними обставинами, викликає тугу за тією батьківщиною, яку людина залишила. Люди реагують на таке переселення по-різному. Хтось повертається, хтось приїздить у гості, а хтось створює осередки рідної культури на новому місці. Поза Україною мешкають мільйони українців. Майже всюди вони започатковують гуртки з вивчення української мови та культури, засновують танцювальні та музичні колективи й театри, випускають журнали, створюють сайти про життя місцевої громади (її називають **діаспорою**).

Нині переїжджати до інших країн стало легко. Завдяки літакам, потягам і можливості заздалегідь знайти роботу така подорож не вимагає надмірних зусиль. Учені вважають, що ніколи в історії людства не було настільки масштабних переселень.

3. Людство як велика громада

Приблизно з пів століття тому темп життя людства пришвидшився. Цьому сприяв розвиток економіки і транспорту. Стало вигідно, наприклад, переносити виробництво з одного континенту на інший — де в робітників набагато нижча зарплата.

Тож дослідники розвитку суспільства заговорили про глобалізацію.

Глобалізація *(від латинського слова "globo" — куля, світ)* — процес переміщення людей та обміну товарами, технологіями, культурними надбаннями, що відбувається одночасно по всій планеті.

Це явище не можна назвати однозначно хорошим чи поганим. З одного боку, глобалізація означає миттєве поширення, наприклад, вина-

ходів. Якщо вже хтось винайшов і почав виробляти, скажімо, ліки від якоїсь хвороби, то вже за рік-два їх можна буде придбати будь-де у світі.

Те саме відбувається і з модою, і з культурою. Ми дізнаємося, який фільм здобув нагороду "Оскар" чи яка пісня здобула "Греммі" тієї самої миті, що й фанати в Бразилії, Австралії чи на Мадагаскарі. Наші купівельні звички дуже відрізняються від тих, що були в наших предків сто чи двісті років тому. Ми легко можемо ласувати екзотичними фруктами, купувати речі в крамницях, розташованих у десятках тисяч кілометрів, не встаючи з дивана. Англійська мова перетворилася на мову міжнародного спілкування. Знаючи її, можна порозумітися з людьми в більшості країн світу.

Але в усіх цих зручностей є і, так би мовити, "темний бік". Цілі культури та мови зникають під впливом загальносвітової моди на все однакове. Разом із культурою представників малих народів втрачаються і їхні традиції, мистецтво, музика, література, ремесла.

Окрім цього, економіка розвивається доволі нерівномірно. Одні держави процвітають, інші, навпаки, потерпають через глобалізацію та нищення місцевого бізнесу великими міжнародними компаніями. Бурхливий розвиток економіки й транспорту призвів до значного забруднення планети. Один із найбільших викликів для людства — не допускати зміни клімату, забруднення води й повітря та накопичення сміття.

Глобалізація впливає ще й на те, як ми влаштовуємо свій побут. Завдяки розвитку транспорту значно легше стало пересуватися. Тож якщо в якійсь країні спалахує війна, влада починає утискати громадян / громадянок чи виникають інші несприятливі умови, багато людей тікає з країни в пошуках кращої долі. Коли тисячі біженців одночасно виїжджають, це спричиняє чимало проблем — адже всім їм потрібно допомогти облаштуватися на новому місці. А це потребує значних зусиль і коштів. Часто людям доводиться повертатися на батьківщину.

Що ж робити з усіма цими проблемами? На це запитання в людства є відповідь — об'єднуватися. Та цього разу — заради того, щоб покращити людям життя. У всьому світі активісти борються з нерівністю, бідністю, екологічними проблемами. Щоб перемогти ці біди, необхідно долучати кожну людину до вирішення глобальних проблем. Інакше нашій найбільшій батьківщині — планеті Земля — може стати нелегко.

У 2013 році Боян Слат, тоді 13-річний школяр, зацікавився проблемою пластику, який забруднює океани. Зокрема в Тихому океані є так звана Велика тихоокеанська сміттєва пляма — місце, в яке течією докупи знесло тонни пластику, який дуже шкодить природі. Дотепер вважалося, що прибрати все це сміття неможливо. Але Боян розробив власну систему "виловлювання" пластику. Згодом він започаткував громадську організацію, зібрав кошти і після кількох невдалих спроб у 2021 році нарешті створив пристрої, які можуть збирати пластик в океані та річках.

Частина Великої тихоокеанської сміттєвої плями

Боян Слат виклав фотографію у соціальній мережі та написав: "Це найважливіші 29 000 кілограмів, які ми коли-небудь збирали. Адже ці кілограми свідчать, що ми так само можемо зібрати й інші 100 мільйонів кілограмів пластику. Просто треба зібрати стільки ж іще 3000 разів, і Велика тихоокеанська сміттєва пляма залишиться тільки в підручниках з історії".

Сміття, зібране з Великої тихоокеанської сміттєвої плями

4. До вирішення якої глобальної проблеми тобі хотілося б долучитися?
5. Разом із однокласниками й однокласницями розроби ідею проєкту, який міг би допомогти вирішити проблему, яка існує у твоєму населеному пункті, — екологічну чи іншу.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як ти розумієш поняття "мала" батьківщина? Що для тебе є "малою" батьківщиною?
2. Що спільного ми маємо як мешканці нашої країни? А світу?
3. Як ти вважаєш, які проблеми найбільше турбують усе людство? Про способи вирішення яких проблем ти хочеш дізнатися більше?
4. **Вправа "обід"**

   Запиши всі продукти, з яких приготували те, що ти з'їв/з'їла впродовж кількох останніх днів. Підкресли в списку продукти, вироблені в Україні. Чи багато лишилося непозначених пунктів у списку? Дізнайся з упаковки чи спитай у дорослих і напиши, з яких країн ці продукти прибули до твого столу.
5. Що постає перед тобою, коли думаєш про свою "малу" батьківщину? Створи малюнок, пов'язаний із цим образом.

Тема 3

Якими людські спільноти були в минулому та є тепер

§ 7. Перші людські спільноти

Якими були перші об'єднання людей — родова община, територіальна (сусідська) община, плем'я

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *розрізняти й пояснювати поняття "сім'я (первісна)", "община" ("родова община", "сусідська община") та "плем'я";*
- *пояснювати, як погляди й потреби людей у минулому були пов'язані з їхнім життям;*
- *наводити приклади змін у перших людських суспільствах;*
- *пояснювати важливість цих змін для історії людства.*

1. Утворення перших громад

1. Наведи кілька прикладів, як і навіщо люди об'єднуються в спільноти в сучасному світі.
2. Чим відрізняються громада та спільнота?

Історикам непросто досліджувати найдавнішу історію людства. Адже писемності тоді ще не існувало, тож про первісних людей відомо мало. Усе, що вчені можуть досліджувати, це побут тих людей: як влаштовували собі житло, які мали знаряддя праці та як їх виготовляли, що їли.

На жаль, без машини часу ми так ніколи й не дізнаємося, як звали тих давніх людей, про що вони думали чи мріяли. Сучасні дослідження свідчать, що перші людиноподібні істоти з'явилися в Африці приблизно 2,5–3 мільйони років тому. Ці істоти повністю залежали від природи, вели тваринний спосіб життя, об'єднувались у зграї, у яких панувала жорстка конкуренція за виживання. Вигравали найсильніші.

Поступово, завдяки природній еволюції, формуються люди сучасного типу, які, на думку сучасних учених, з'являються приблизно 300 тисяч років тому. Згодом вони розселяються Євразією, придумують мову, приручають собаку та інших свійських тварин, починають об'єднуватися в перші сталі громади.

Спочатку це були невеликі групи родичів, наприклад, мама, тато, їхні діти та ще кілька осіб. Така родина могла разом полювати на дрібних тварин чи збирати щось їстівне, спорудити собі хижу. Але виживати було легше більшою громадою. Якщо кілька родин, пов'язаних між собою, об'єднувалися, вони могли вполювати більшу здобич, захиститися від хижаків, разом доглядати дітей і старих. Таку громаду називають **родовою общиною**.

Важливою частиною співіснування в таких громадах стає заборона брати шлюб між собою. У родовій общині всі члени є родичами й не конкурують, щоб із кимось побратися. Завдяки забороні на шлюб зменшилася кількість конфліктів у громаді, а отже, вона стала згуртованішою.

3. Роздивися ***джерело 1***. Уяви, як жили люди, які виготовили таке житло. Хто міг жити в цій хижі? Скільки людей тут могло захиститися від холоду чи небезпеки? Які предмети побуту могли мати ці люди? Навіщо люди виготовили браслет і сокиру ***(джерела 2–3)***? Про що свідчить поява таких предметів у давньої людини?

Джерело 1

Макет-реконструкція житла з кісток мамонта

У таких хижах могли жити люди на українських землях приблизно 20 тисяч років тому. Ця знахідка — зі стоянки давніх людей, знайдена археологами поблизу с. Мізин Чернігівської обл. Побачити реконструкцію можна в Національному науково-природничому музеї в Києві.

Джерело 2

Браслет із бивня мамонта. Мізинська стоянка, с. Мізин, Чернігівська обл.

Джерело 3

Сокира з полірованого каменю (без руків'я). Приблизно 5 тисяч років тому. З колекції Музею історії Лондона (Велика Британія)

2. Сільськогосподарська революція та зміни в житті людей

Родовими общинами люди жили тисячі років. Але в різних умовах різні людські спільноти шукали різноманітні способи пристосування до навколишнього світу. Результатом таких пошуків стало виникнення скотарства й землеробства. Ця зміна в житті людства настільки визначна, що науковці називають її **сільськогосподарською революцією**. Хоча революцією називають стрімкі зміни, сільськогосподарська була повільною, і зміни тривали тисячі років.

Згодом люди поступово починали жити великими **сусідськими общинами** на одній території. Такі общини об'єднували декілька родин, які господарювали поруч: спільно використовували землю, пасовища, ділянку лісу чи річки задля загального добробуту.

Поступово сусідські общини також об'єднувалися і ставали народом. Для управління спільними справами народу формувалися влада і держава.

Розберімося детальніше, як змінилося життя тих людей, які вирішили осісти на одному місці й вирощувати культурні рослини. Приблизно 14 тисяч років тому завершився останній льодовиковий період. У більшості регіонів погода змінилася, зими стали дуже м'якими, що сприяло гарним врожаям. Перші зміни в способі життя людей відбулися приблизно 12–13 тисяч років тому в місцевості на Близькому Сході, яку називають Родючий Півмісяць.

Водночас відбулися зміни і в духовному житті людей. Важливу роль почала відігравати релігія. Дедалі більше розвивалися музика і мистецтва. Люди поступово почали винаходити нові знаряддя праці тощо.

***Карта 1** • Землі Родючого Півмісяця на території Близького Сходу*

Річка Тигр на землях Родючого Півмісяця (Близький Схід). Світлина Джейн Свіні

Учені досі сперечаються, навіщо люди взагалі почали вести осілий спосіб життя. Адже погіршувався їхній раціон (набір продуктів, які регулярно вживають). Тепер вони більше залежали від примх погоди та природи. Під час неврожайного року можна було померти з голоду.

Археологи часом знаходять черепи перших землеробів зі зламаними зубами. Люди тоді ще погано обробляли каміння, тому ступи, в яких товкли зерно, кришилися, а дрібні камінці потрапляли до їжі. Утім, люди продовжували вирощувати рослини та харчуватися ними. На думку археологів — тому що не мали вибору. Дичини на всіх не вистачало, тож скотарство й землеробство стало способом вижити.

Водночас деякі мандрівні общини вибрали інший спосіб життя. Вони й далі кочували, але регулярно приходили поклонятися до місць, важливих з огляду на їхні тогочасні релігійні уявлення. Потреба бути разом, спілкуватися, поклонятися божествам спонукала розбудовувати місця поклоніння. Тож із часом деякі люди почали жити там постійно, і поступово довкола таких місць поставали величезні міста. Саме в містах розвивалася культура, міцніла державна влада. Нашу цивілізацію вчені тому і називають "цивілізацією міст", оскільки саме міста стають центрами всіх змін, прогресу та розвитку культури.

Цікавий факт

Єрихон — місто у Східному Середземномор'ї, яке існує від часу появи осілих спільнот і аж дотепер. Перші поселення тут з'явилися приблизно 10 тисяч років тому. Це місто згадується в Біблії — в оповіді про облогу міста та падіння його стін через неймовірно гучний звук труб, у які дмухали атакувальники. Відтоді вираз "єрихонська труба" означає дуже гучний голос або звук. Археологи вважають, що стіни міста могли зруйнуватися через землетрус.

Залишки вежі на схилі Тель-ес-Султан в Єрихоні. Їй понад 10 тисяч років! У місті також збереглися залишки споруд новіших часів

Єрихон. Краєвид зі схилу Тель-ес-Султан

Упродовж декількох тисяч років осілий спосіб життя поширився серед більшості тодішніх народів. Люди одомашнювали дедалі більше тварин, вирощували більше рослин, виводили нові сорти.

Наслідком сільськогосподарської революції стала поява великої кількості постійних людських поселень, почало розвиватися сільське господарство. Усе це привело до винайдення нових технологій — люди навчилися обробляти залізо, виготовляти бронзу. Боротьба за території (землі) спровокувала появу воєн. Виробництво речей і харчів зумовило появу торгівлі. Усе це стало основою нашого сьогоднішнього світу.

4. Як ти вважаєш, які переваги осілого способу життя перед кочівницьким?

5. Про що свідчить той факт, що місто Єрихон існує десять тисяч років?

3. Перші українські землероби та скотарі

Сільськогосподарська революція зародилася на Близькому Сході, у Родючому Півмісяці. Звідти землероби та скотарі переселялися спочатку на землі зі схожим кліматом, а вже пізніше — спочатку на територію сучасної Туреччини, а звідти на Балкани. Із Балканського півострова землероби та скотарі приблизно 8–7 тисяч років тому дісталися півдня України. Такі переселення відбувалися в кілька етапів. Перші археологічні пам'ятки, що залишили після себе землероби та скотарі, — це пам'ятки так званої буго-дністровської археологічної культури.

Археологічна культура — сукупність схожих знахідок на одній території, що належать до одного історичного часу. Така схожість свідчить про те, що давні люди мали подібне господарювання і спосіб життя. Оскільки про давні дописемні народи ми знаємо небагато, науковці розрізняють і групують їх за археологічними знахідками.

Остання потужна хвиля хліборобів-переселенців досягла території сучасної України 6–5 тисяч років тому. Вони розселилися між річками Дністер і Південний Буг, а також навколо Дніпра в середній його течії.

Археологи назвали цих людей племенами трипільської культури, оскільки вперше археологи визначили відмінність саме цієї групи землеробів та їхні поселення біля села Трипілля на Київщині.

Реконструкція житла трипільців, с. Легедзине, Черкаська обл.

6. Розглянь ***карту 2***. Прослідкуй за пересуванням людності буго-дністровської археологічної культури. Які природні перепони люди долали на своєму шляху?

Підсумкові запитання і завдання

1. Як утворилися перші людські спільноти? З кого вони складалися?

2. Що спонукало людей обрати осілий спосіб життя?

3. Поміркуй, що та як впливало на життя людей до та після сільськогосподарської революції. Що змінилося, що залишилося, як було? У зошиті створи таблицю за зразком.

Зразок таблиці

До	Природні умови	Після
	Клімат (температура, кількість опадів)	
	Наявність хижаків	
	Рослинність	
	Географічне положення (річка, гори, море)	

4. Уяви, що ти живеш 10–12 тисяч років тому. Напиши невеличкий твір на тему "Як змінюється життя моєї родини з початком осілого життя і заняття землеробством".

§ 8. Села й міста в минулому і тепер

Чим відрізняються сучасні села й міста від тих, які були в минулому?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, якими були міста й села в минулому;*
- *наводити приклади, чим відрізняються від них сучасні села й міста;*
- *пояснювати, які зміни в житті людей спричинили ці відмінності;*
- *виявляти, як старовинне та сучасне поєднується в населеному пункті.*

1. Де і чому виникають людські поселення

Село — це найстаріший тип поселення, відомий людству. Там віддавна люди займаються спільним господарюванням: вирощують пшеницю, жито, інші зернові, а також городину, займаються рибальством, розводять свійських тварин.

За визначенням географів, село — це тип поселення, в якому живуть від 500 до 2500 мешканців. У давнину села засновували біля річок чи озер, на схилах гір, у зручних для землеробства чи скотарства місцях. Селяни будували свої помешкання, пристосовуючись до місцевості та природних умов.

Зазвичай у села є центр, де розташований храм, ринок, інші громадські місця (скажімо, пошта чи відділення банку).

Утім, люди селилися разом не лише, щоб займатися сільським господарством. Часом усе поселення займалося певним промислом. Наприклад, десь лише торгували, а деякі поселення ставали прикордонними, бо розташовувалися "з краю" і першими зустрічали нападників. Частина поселень із часом перетворювалася на великі добре захищені міста.

Із розвитком людства типів сільських поселень ставало дедалі більше. На те, чому люди селяться в певному місці й чим займаються, вплинула також і промислова революція.

У наш час і в Україні, і в більшості країн світу вже майже немає відмінностей в способі життя і заняттях містян і селян. Доступні спочатку лише в містах корисні винаходи, технічні споруди і засоби (як-от газова плита, електропостачання, каналізація, водогін) з'явилися і в більшості сільських поселень. Те саме відбулося і з послугами — лікарні, пожежні станції, поліційні відділки, та й інтернет і телебачення, є майже всюди. Вибір професій для мешканців і мешканок села також розширився.

1. Уяви, що тобі потрібно "осучаснити" цей інтер'єр. Як ти вважаєш, які речі варто залишити, а які додати?

Реконструкція інтер'єру хати 19 ст., с. Мізинівка, Черкаська обл.

2. Прочитай інформацію про чотири міста в перші століття їхнього існування (***джерела 1–4***) та знайди відповіді на запитання.

- Якими були основні заняття містян?
- Чим відрізняються міста? Що в них схожого?

Джерело 1 • *Чата́л-Гьою́к*

Це велике поселення перших землеробів і скотарів на території сучасної Туреччини було засноване понад 9 тисяч років тому і проіснувало близько 2 тисяч років.

У місті не було вулиць — замість них пересувалися дахами, тож і двері були згори. У місті мешкали до 8 тисяч осіб. Переважно вони займалися видобутком обсидіану — каменю, з якого робили дзеркала, леза для ножів, стріл і сокир. Пізніше тут також почали виплавляти мідь.

Реконструкція поселення Чатал-Гьою́к

Джерело 2 • *Рим*

Нинішня столиця Італії та одне з найстаріших і найвизначніших міст Європи. Рим ще називають "вічним містом". Він справді існує вже дуже давно — понад 2,5 тисячі років. Розташований на берегах річки Тибр на семи пагорбах, Рим упродовж майже тисячі років був галасливим і багатокультурним центром давньоримської цивілізації. Звідси правителі віддавали накази своїм підданим у багатьох країнах. Потужні римські армії завойовували далекі краї і несли із собою римські закони та правила. Сюди вели всі європейські дороги. Тут були розташовані найбільші тогочасні храми й будівлі, римські інженери залишили нам мости, площі й водогони далеко поза межами самої столиці.

Рим імперської доби. Реконструкція

Джерело 3 • *Київ*

Київ виник щонайменше півтори тисячі років тому в дуже вдалому географічно місці, ще й на високому березі великої річки. Тому тут процвітала торгівля, адже через Київ проходив так званий "шлях із варягів у греки". Також у давньому Києві мешкали князь і його почет, що перетворювало місто і на адміністративний центр. Тут розташовані такі християнські святині, як Києво-Печерська лавра і Софійський собор.

Діорама старого Києва, з експозиції Музею Михайлівського Золотоверхого собору

***Джерело 4** • Тустань*

Наскельне місто-фортецю Тустань почали будувати в 4 ст. в українських Карпатах і багато століть розбудовували й укріплювали. Її розквіт припадає на часи існування Русі. Місто (град) було не лише перепоною на шляху ворогів, а й важливим адміністративним центром і митницею. Тут збирали мито (подать) із купців.

3D-реконструкція фортеці

2. Як змінили світ промислова революція та урбанізація

3. Прочитай текст і дізнайся, що таке промислова революція та урбанізація. Як ти зрозумів / зрозуміла значення цих понять?

Перші міста на нашій планеті з'явилися приблизно 12 тисяч років тому. Відтоді вони розвиваються, ростуть і занепадають. Як і тисячі років тому, у наші часи будують нові міста, а якісь, навпаки, — зменшуються і поступово зникають.

Місця, у яких мешкають люди, дуже змінилися впродовж століть. Щось лишається незмінним — ми живемо в будинках, між якими прокладаємо дороги, у наших поселеннях є громадські місця, у яких ми збираємося разом, і приватні оселі, куди запрошуємо найближчих. Є місця для роботи й відпочинку, для свят і релігійних відправ. Зрештою, гори, річки, ліси, пагорби — також змінюються вкрай повільно.

Але багато чого змінилося. І сталося це не так давно. Приблизно 250 років тому зміни зазнали не лише поселення, а й спосіб життя людства. Саме тоді розпочалася **перша індустріальна**, або **промислова**, **революція**. Завдяки науковому прогресу і різноманітним технічним винаходам ручну людську працю почали заміщати машини та механізми. Парові двигуни й електропостачання змінили те, як люди облаштовують своє життя.

Змінилися й міста. Чимало з них стали центрами, де зводили фабрики і заводи. Бувало і навпаки: спочатку зводили завод чи фабрику, а тоді довкола неї "наростало" спочатку невелике поселення, а тоді й ціле місто. Постійна потреба в робочих руках, вища зарплата — і от уже до міст масово починають переїжджати люди із сіл. Якщо, скажімо, 300 років тому в містах мешкали заледве два-три відсотки населення світу, то нині містян більше ніж половина.

Місто Київ

Місто Чикаго, США

Міста швидко стали осередками не лише культурного й релігійного життя, а й розвитку науки та технічного прогресу. Тому вони активно ростуть, розвиваються і розбудовуються. Процес розвитку міст і активного переселення до них людей називають **урбанізацією** *(від латинського слова "urbi" — місто)*. І ми ще неодноразово звертатимемося до цього слова — адже за ним ховаються неймовірні історії про людство та його минуле.

Цікавий факт

Отаке місто майбутнього будують зараз у Китаї. Це — лісове місто Лючжоу, у якому, за задумом архітекторів, не лише має використовуватися відновлювальна енергія, а й повітря має очищуватися завдяки величезній кількості висаджених рослин.

Ще одна надзвичайно важлива ознака розвитку населених пунктів — розбудова публічного простору. Поліційні відділки, державні лікарні та школи, пожежні станції, пошта тощо роблять життя мешканців і мешканок безпечнішим і зручнішим. Їх наявність означає, що про добробут громадян і громадянок взялася піклуватися держава.

4. Проаналізуй ***фотографії 1–4***. Зверни увагу, що їх розділяють приблизно сто років. Що змінилося за цей час? Що залишилося таким, як було? Відповіді запиши.

Площа Дам в Амстердамі (Нідерланди), 1890 рік

Площа Дам в Амстердамі (Нідерланди), 2017 рік

Київська набережна в 1926 році

Київська набережна в 1996 році

5. Спробуй також побути архітектором / архітекторкою і спроєктувати місто, у якому тобі хотілося б жити. Подумай, як спланувати забудову, розмістити громадський транспорт, забезпечити постачання харчів і води, вивезення сміття. Не забудь про громадські місця, парки, лікарні, пожежні станції тощо.

6. Розглянь уважно ***зображення 5–6***. Зверни увагу на ландшафт, подумай, яка там може бути погода впродовж року. Уяви, що ти будуватимеш тут місто. Яким воно буде? Хто захоче в ньому поселитися? Які елементи твого плану знадобляться будь-якому місту, а які зумовлені саме місцем розташування?

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим місто відрізнялося від села та чим воно приваблювало людей?
2. Як пов'язані промислова революція та урбанізація?
3. Довідайся в дорослих або знайди інформацію в інших джерелах (довідниках, енциклопедіях або інтернеті):
   - Коли був заснований населений пункт, у якому ти живеш?
   - Що в ньому відтоді змінилося?
   - Що залишилося з давнини?
   - Що тобі хотілося б додати: можливо, добудувати чи, навпаки, звільнити якийсь простір, змінити транспорт тощо?

   Результати дослідження запиши.
4. Якщо хочеш, намалюй придумане тобою місто.

Тема 4

Життя в громаді

§ 9. Як виникають правила

Які правила співжиття були в минулому і є тепер?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, як виникали та змінювалися звичаї, правила і закони;*
- *розмірковувати про те, як пов'язані правила та права людини;*
- *наводити аргументи на користь дотримання правил і законів;*
- *описувати, як у наш час створюються закони.*

1. Як, коли і чому виникають правила і закони

Люди — істоти, яким нелегко жити одноосібно, без підтримки одне одного. Тож коли бодай двоє зустрічаються — вони починають спілкуватися та можуть впливати одне на одного. Люди живуть поруч, утворюючи спільноти, з яких формується суспільство. Члени спільноти, звісно, поводяться по-різному, але вони разом визначають, яка поведінка є прийнятною або неприпустимою для більшості. Прийнятні (або корисні) способи поводження стають звичаями та правилами.

1. Пригадай, що таке громади та спільноти. Що в них спільного, а що — відмінного?
2. Пригадай, як жили первісні люди та як вони формували перші спільноти.

Але як зробити так, щоб люди дотримувалися цих правил? Для цього правителі та парламенти почали ухвалювати закони, які визначали відповідальність за недотримання усталених норм поведінки.

Про звичаї, правила та закони, що існували в давнину, учені дізнаються із джерел, які збереглися дотепер. Наприклад, одним із найдавніших списків правил, який дійшов до нас, є кодекс законів правителя Вавилону — Хаммурапі. Цим законам майже чотири тисячі років.

Вавилон — столиця стародавньої Вавилонії. Одне з найвідоміших стародавніх міст, засноване майже п'ять тисяч років тому.

Звичаї — усталені форми поведінки в громадському житті й побуті для певної спільноти, народу. Вони з'явилися так давно, що дізнатися, звідки пішов звичай, неможливо. За недотримання звичаїв людина може зазнавати осуду.

Правила — норми поведінки, що свідомо приймаються певною спільнотою / групою для взаємодії та співіснування осіб усередині цієї спільноти. У таких норм поведінки зазвичай є "автор" чи "автори", тобто люди, які їх придумали. За невиконання правил людина може зазнавати осуду з боку членів спільноти, які дотримуються цих правил.

Закони — закріплені в тексті правила, за порушення яких влада визначає покарання. Законами стали вважати записані правила для народу, держави.

Кам'яна стела з вибитими законами Хаммурапі. Зберігається в музеї Лувру (Франція)

Тексти написані аккадською мовою. Оскільки стела доволі висока (2,25 м), читати написи не дуже зручно. Тому науковці вважають, що в повсякденні у Вавилоні використовували глиняні таблички з написаними на них законами.

3. Уважно роздивися зображення стели. Дай відповіді на запитання.

- Як ти вважаєш, навіщо у Вавилоні докладали стільки зусиль, щоб відтворити закони в камені?
- Чому на стелі, окрім тексту законів, є ще й зображення царя Хаммурапі та бога справедливості Шамаша, у якого вірили давні вавилоняни?

Деяких законів людство дотримується дуже довго. Уяви: закони й правила, створені в Римській державі дві з половиною тисячі років тому, виявилися такими практичними та зрозумілими, що лишалися

основою законодавства європейських країн упродовж багатьох століть. Дещо з давньоримських законів використовується навіть у сучасному законодавстві.

4. У ***джерелах 1–3*** знайди відповіді на запитання.

- Про які закони йдеться в наведених джерелах? У яких країнах і в які часи вони діяли?
- Що ці джерела розповідають нам про тогочасні суспільства?

Джерело 1

Давньоримські правила щодо успадкування майна були записані в так званому "Законі 12 таблиць" (приблизно 2500 років тому): "Як особа вирішила заповісти своє майно або опіку над ним, так і має бути".

Джерело 2

У збірнику законів "Руська правда" (середина — кінець 11 ст.) йдеться про таке: "Коли хто впізнає своє, що загубив чи що було в нього вкрадено, — чи кінь, чи одяг, чи худоба, то хай не говорить: «це моє», але нехай веде людину, яку вважає крадієм, на зустріч із громадою і питає: «покажи, де взяв»; визначають, хто злодій, тоді своє візьме і, що загинуло, винуватець почне сплачувати".

Джерело 3

В Англії на початку 14 ст. ухвалили закон для відвідування парламенту. Цей закон діє дотепер: "У всіх парламентах, які існуватимуть, щоб кожна людина приходила без зброї та обладунків, з добром і миром, на честь нас і миру нашого та нашого царства…".

Парламент *(від французького слова "parler" — говорити)* — місце, де збираються люди, члени парламенту, щоб ухвалювати найважливіші правила — закони.

2. Як закони змінювалися із часом

Прочитай правила з давньоруських збірок законів, які розділяють менше ніж 100 років. За цей час значно змінилися уявлення суспільства про прийнятні та доцільні покарання.

5. Порівняй правила та знайди відповіді на запитання. Обговоріть відповіді з однокласниками й однокласницями.

- Яка відмінність між цими правилами?
- Чому, на твою думку, змінилося правило щодо покарання людини, яка завдала шкоди іншій людині?
- Як ці правила характеризують тодішні суспільства?

"...якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство".

З давньоруських законів 10 ст.

"Коли людина вдарить руку іншої людини і вона відпаде чи усохне, то платить 20 гривен князівському суду, а тому, хто постраждав, — 10 гривен".

З давньоруських законів 11 ст.

Давньоруська гривна — грошова одиниця, вартість якої визначалася вагою. Вона була значно дорожчою за сучасну валюту. Наприклад, за 2–3 гривни на початку 11 ст. можна було придбати коня.

Срібна гривна часів Русі (11–13 ст.)

3. Як пишуться закони в наш час. Закони як загальні правила

Чимало правил і звичаїв ми успадкували від попередніх поколінь. Наприклад, правила святкування, спілкування зі сторонніми людьми, поводження в публічних місцях, укладання договорів й обрання органів влади. Але нині суспільство переважно керується законами. Пригадай визначення цього слова на початку уроку.

Нові закони з'являються постійно, щойно в цьому виникає потреба. Законотворчість — відповідальність депутатів Верховної Ради (так називається український парламент), яких обирають громадяни України.

Будівля Верховної Ради України

Як же сьогодні ухвалюються закони?

Спочатку потрібно обговорити пропозицію:

- поцікавитися думкою всього населення чи тієї його частини, кого цей закон може стосуватися (водії, підприємці, студенти чи шахтарі);
- порадитися із фахівцями щодо теми, якої стосується майбутній закон;
- вислухати думку опонентів, тобто тих, хто виступає проти створення закону;
- з'ясувати, чи може держава забезпечити виконання такого закону (чи є на це кошти).

Потім необхідно написати текст, який відтворюватиме всі почуті думки.

Далі цей документ обговорюють (і критикують) усі зацікавлені громадяни.

За результатами обговорення автори проєкту готують фінальний документ — законопроєкт, який подається на голосування до парламенту.

Щойно народні депутати проголосують за законопроєкт, він стає законом. Якщо парламент не підтримує його, проєкт повертається авторам на доопрацювання.

Закони виникають там, де є потреба визначити правила, яких дотримуватимуться всі громадяни. Деякі закони створюють, щоб гарантувати громадянам безпеку. Наприклад, правила дорожнього руху чи виготовлення ліків — завдяки яким ми почуваємося захищеними.

Інші закони захищають права людини. Як-от: право на свободу слова, вибір віросповідання чи вільного пересування.

Закони, як і правила, зазвичай відображають думку більшості людей щодо того, як діяти в певній ситуації, що можна робити, а чого — ні. Часом у суспільства виникає потреба змінити якийсь закон. Тоді громадяни можуть вимагати від влади змінити його окремі частини або й взагалі скасувати дію закону.

4. Чим правила відрізняються від прав

Права й правила, на перший погляд, можуть здатися схожими. Люди розробляють правила, аби мирно і взаємовигідно жити разом, для того, щоб права та гідність усіх членів суспільства були захищені. Деякі правила легко змінюються з часом, окремі — незмінні багато століть. Проте важливо те, що правила таки можна змінити, якщо про це домовитися. А от із правами ситуація інша. Права людина отримує за фактом народження, і ніхто не "створює" для нас наші права — вони в нас є, бо ми люди. Людина не може відмовитися від своїх прав. І так само й люди загалом не можуть домовитися про скасування своїх прав. Порівняй права та правила в табличці.

Права	Правила
• гарантується таємниця листування • бути захищеними від насильства • вільно висловлювати свої думки • брати участь у вирішенні важливих питань • отримувати якісні освіту і медицину	• ставитися одне до одного чемно і з повагою • переходити дорогу у дозволених місцях • не запізнюватися до школи • бути чесними і розсудливими • дотримуватися дистанції у черзі • забороняється нецензурна лайка

6. У чому ти бачиш відмінності між правилами та правами?

7. Опиши усно, яким був би, на твою думку, світ, якби в ньому зникли всі правила і закони.

8. Поміркуй, що було б, якби ти та інші люди не дотримувалися правил і законів, наприклад, у крамниці, школі, лікарні, під час їзди в автомобілі або на велосипеді тощо.

9. Хто, на твою думку, у такій ситуації страждав би найбільше?

Допоможе тобі відповісти на це запитання вислів із Основного Закону (Конституції) України: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю".

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим відрізняються звичаї, правила та закони?
2. Чому важливо дотримуватися правил і законів?
3. Як пов'язані правила та права людини?
4. Опиши, як створюються закони в наш час.
5. Прочитай перелік звичаїв, правил і законів, наведений нижче. Подумай, які з тверджень є звичаями, які — правилами, а які — законами. Запиши пункти цих тверджень у таблицю. Поясни, чому ти зробив / зробила саме такий вибір?
   1. Не можна красти чужі речі.
   2. Не можна керувати машиною без водійських прав.
   3. Школу треба відвідувати в шкільній формі.
   4. Не можна викидати сміття будь-де.
   5. Треба вітатися, коли зустрічаєш вчителя / вчительку.
   6. Потрібно купувати ялинку на зимові свята.
   7. Не можна вмикати гучну музику пізно ввечері чи вночі.
   8. Усі собаки мають бути зареєстровані.
   9. Мити посуд потрібно відразу після обіду.
   10. Усі діти мають ходити до школи.
   11. Не можна позбавляти людину свободи без рішення суду.
   12. У бібліотеці треба поводитися тихо.
   13. На день народження потрібно готувати солодощі.

Зразок таблиці

Звичаї	Правила	Закони

§ 10. Влада та суспільство

Що таке влада і якою вона буває? Чому повага до рівності та гідності людини є основою взаємодії влади і суспільства?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, що таке влада та як вона впливає на ухвалення рішень;*
- *тлумачити зміст поняття "влада народу";*
- *наводити аргументи про важливість захисту гідності та рівності будь-якою владою;*
- *описувати, як ти можеш долучатися до ухвалення рішень у родині, школі, громаді, країні.*

1. Державна влада та її прояви

Що тобі спадає на думку, коли читаєш слово "влада"? Хто її має? А хто підкоряється? Спочатку може здатися, що відповідь очевидна. Батьки вирішують, як виховувати дитину, що їй дозволяти, а що — забороняти, директор / директорка вирішує, як має працювати школа, президент / президентка керує країною, генерал наказує військам іти в бій, суд призначає покарання зловмиснику. Усе це приклади того, як хтось свою волю, власне розуміння ситуації пропонує чи нав'язує іншим людям. Але поняття влади — набагато ширше, ніж пряме підкорення одних людей іншим.

1. Поміркуй над запитаннями.
   - Які рішення ти сьогодні ухвалив / ухвалила самостійно? Кого це рішення стосувалося — тебе чи когось іншого?
   - Які рішення сьогодні ухвалили ті, хто про тебе піклується? Як вони повідомили про це рішення? Чи погодився / погодилася ти з ним?
   - Хто ухвалює рішення у твоїй школі? Яке з рішень тобі відоме? Кого воно стосується?
   - Що тобі відомо про останні рішення у твоїй громаді (місті, селищі, селі)? Хто їх ухвалив?
   - Чи збігаються твої відповіді з відповідями однокласників й однокласниць?

Влада може бути дуже різною, належати різним людям чи організаціям і державам. Користуватися владою теж можна по-різному.

Наприклад, зазвичай ми слухаємося старших родичів (батьків, бабусю й дідуся), бо поважаємо їх і дослухаємося до їхньої думки. Це — влада, яка тримається на **авторитеті** (тобто влада, що існує завдяки пошані). Авторитет старших дає їм право вирішувати дозволяти щось дітям чи забороняти.

Я раджу тобі зробити саме так, бо маю великий життєвий досвід і точно знаю, як потрібно діяти.

Прислухайтеся до мене, бо я дуже часто ходжу до цього лісу й знаю тут усі стежини.

Я інженер, тож знаю, як це полагодити.

Авторитет допомагає різним людям просувати свої рішення та досягати успіху. Це можуть бути керівники / керівниці компаній, політики та політикині чи громадські діячі та діячки. Вони надихають і ведуть за собою сотні, а то й тисячі прибічників без наказу чи примусу — лише завдяки власній репутації, повазі та здатності ухвалювати правильні рішення.

В історії відомо багато випадків, коли люди, не наділені державною владою, змінювали хід подій лише завдяки власному авторитету. Якщо ж самого впливу людини недостатньо для ухвалення рішення або вчинення якоїсь дії, то можна застосувати **переконання**.

Дорослі можуть переконувати дітей, скажімо, робити зарядку вранці або відмовитися від шкідливої їжі на користь овочів чи фруктів. Те саме може робити й держава: переконувати громадян і громадянок брати участь у виборах, робити щеплення чи користуватися електронними документами замість паперових.

2. Як ти вважаєш, до чого закликає ця соціальна реклама? У чому держава прагне переконати громадян?

А коли авторитетні переконання не діють (або завдання таке важливе, що його обов'язково мають виконувати всі) — застосовують **примус**.

Зазвичай застосування примусу для здійснення своєї влади — привілей держави, яка створює закони і передбачає покарання за їх невиконання. Але в історії є випадки, коли й суспільство через примус впливало на державну владу.

Таким прикладом є історія появи Великої хартії вольностей. Хто й навіщо її створив?

На початку 13 ст. англійський король Іоанн Безземельний серйозно розсварився із заможними землевласниками — баронами. Вони об'єдналися і склали перелік вимог, які б обмежували владу короля. Ці вимоги барони висунули не лише від себе, а й від імені лицарів, містян і "всіх вільних англійців". Після тривалого опору король був змушений погодитися, а перелік вимог перетворили на документ, який отримав назву "Велика хартія вольностей". Зокрема в хартії зазначалося, що "жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена або позбавлена воло-

діння (…) інакше, ніж відповідно до вироку рівних з нею і згідно із законом". Це перший європейський документ, у якому згадуються права людини. До речі, Велика хартія вольностей і досі є основою для багатьох законодавств світу.

Карикатура британського художника Джонті Кларка на ухвалення Великої хартії вольностей

3. Як ти думаєш, кого більше підтримував автор цієї карикатури — короля чи баронів? Що символізує "загортання" Іоанна Безземельного в хартію? Обґрунтуй свою думку.

4. Використовуючи схему та план, підготуй коротку усну доповідь (3–4 речення).

   1. Що таке влада та хто її має?
   2. На що має спиратися будь-яка влада, аби підкоряти своїй волі інших?
   3. Що необхідно мати владі, аби примушувати виконувати свою волю?

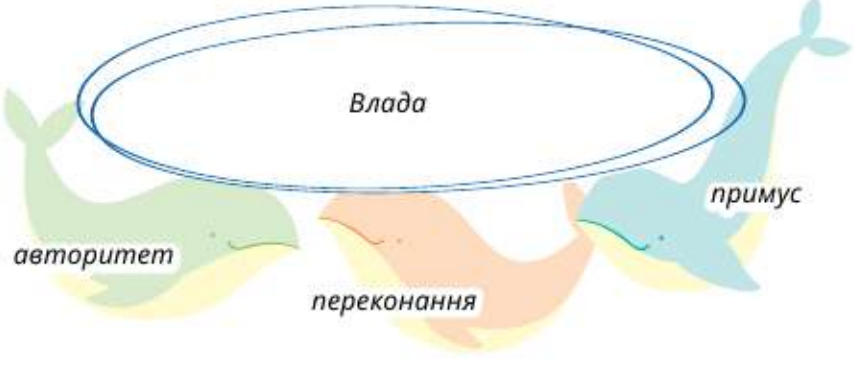

Влада — здатність, право та можливість підкоряти своїй волі інших. Влада діє за допомогою авторитету, примусу чи переконання. У людському суспільстві існують різні види влади.

5. Роздивися схему і дізнайся, у яких із цих ситуацій застосовується авторитет, примус, переконання.

2. Влада народу, держави і самоврядування

Під час вивчення історії ти чимало дізнаєшся про те, якими бували форми правління в різні часи. Влада могла належати одній людині чи групі людей. Дві з половиною тисячі років тому в Стародавній Греції утвердилася нова форма правління — демократія. Вона означає, що джерелом і носієм влади є народ. Наприклад, вільні мешканці Афін збиралися на збори на площі й разом вирішували важливі питання взаємин із сусідами, будівництва храмів чи флоту.

Щоправда, у Стародавній Греції в народних зборах чи виборах брали участь лише вільні заможні чоловіки, народжені в Греції. Раби, жінки та чужинці взагалі не голосували, а бідняки мали дуже обмежені права.

Демократичний спосіб правління протримався недовго. Його замінили різні форми одноосібного правління. Лише кількома століттями пізніше мешканці європейських міст знову змогли обирати представників до міської ради. Її очолював мер чи бургомістр. Міська рада керувала судом, військом, міською скарбницею. А ще пізніше виникають органи державної влади, що почали обмежувати владу правителів.

Цікаво, що демократичні засади життя в українському суспільстві активно почали розвиватися з появою козацтва. Традиції самоврядування українських козаків вплинули на подальший історичний розвиток нашої держави.

Демократія *(з грецької мови "демос" — народ, "кратос" — влада)* — форма організації та управління суспільним життям, за якої народ впливає на державну владу і домагається вирішення спільних для багатьох громадян проблем.

Відповідно до Конституції України (Основного Закону України) джерелом влади в нашій державі є народ. Це означає, що саме ми, люди, своєю волею можемо змушувати / переконувати владу діяти в наших інтересах.

Проте здійснювати свою владу постійно весь народ просто не має змоги. Лише уяви, як мільйони громадян і громадянок України щодня колективно вирішували б, наприклад, де прокласти дорогу, які встановити вимоги до виробництва сметани, як вести переговори з іншими країнами або яким має бути розмір податків.

Тож народ обирає своїх представників і представниць. Вони засідають у парламенті або працюють в інших органах влади, обговорюють важливі для держави питання та ухвалюють рішення **від імені всіх громадян**. Також рішення з найважливіших питань можуть ухвалювати і громадяни, беручи участь у всенародному голосуванні — **референдумі**.

А щоб посадовці не зловживали владою, ще два століття тому почали розділяти державну владу на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову.

6. Роздивися ілюстрацію. Як ти думаєш, чим займаються ці органи влади?

7. На основі малюнка визнач, як український народ пов'язаний з органами влади в державі.

Будь-яке місто, село, район — це модель держави, а тому в кожній місцевості, як і в державі, основним носієм влади є територіальна громада. І так само, щоб ухвалювати рішення, вона передає свої повноваження обранцям — представникам місцевого самоврядування. Отримавши від територіальної громади владу, органи місцевого самоврядування мають діяти в її інтересах. Якщо ж цього не відбувається, то народ так само має право переобрати місцеву владу або ж змусити її змінити свою поведінку за допомогою мирних протестів.

Територіальна громада — добровільне об'єднання мешканців села, селища, міста. Об'єднатися в територіальну громаду можуть декілька сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр.

3. Я і влада: рівність і гідність як основа відносин влади і суспільства

Демократія — найприйнятніша форма правління, яка дає змогу більшості впливати на ухвалення рішень. Але більшість може помилятися й ухвалювати подеколи несправедливі рішення. Наприклад, філософ Сократ був засуджений на смерть демократичною владою Афін за те, що навчав молодь критично ставитися до авторитетів і мислити самостійно.

У державах, де демократія відсутня, ситуація зі справедливим ставленням до громадян ще гірша. Наприклад, у Радянському Союзі влада, яку очолював Йосиф Сталін, заарештовувала та знищувала тих, хто її критикував. Хоча минуло вже понад пів століття, історики досі не можуть порахувати точну кількість загиблих. За цей час розстріляли, замордували у в'язницях і концтаборах, заморили штучно створеним голодом мільйони людей. А ті, що вижили, зазнали багато горя.

Так само страждали мільйони незгодних і переслідуваних громадян Німеччини за часів диктатури Адольфа Гітлера. Жертвами несправедливої влади в різні часи ставали мешканці Китаю та Камбоджі. Відсутність демократичного правління погіршує становище громадян у багатьох сучасних країнах Азії, Африки, Латинської Америки.

8. Поясни, як ти розумієш ці висловлювання.

"Держава відповідає перед людиною за свою діяльність".

Конституція України

"Місцеве самоврядування відповідальне за свою діяльність перед територіальною громадою".

Адаптовано із Закону України "Про місцеве самоврядування"

9. ***Світлини 1–2*** розділяють 70 років. Про що, на твою думку, свідчить те, що на фотографіях ми бачимо нерівне ставлення до окремих груп людей?

10. Що, на твою думку, відчувають люди на світлинах?

11. Чи можна вважати рішення влади справедливими щодо цих громадян? Як можна вирішити цю проблему?

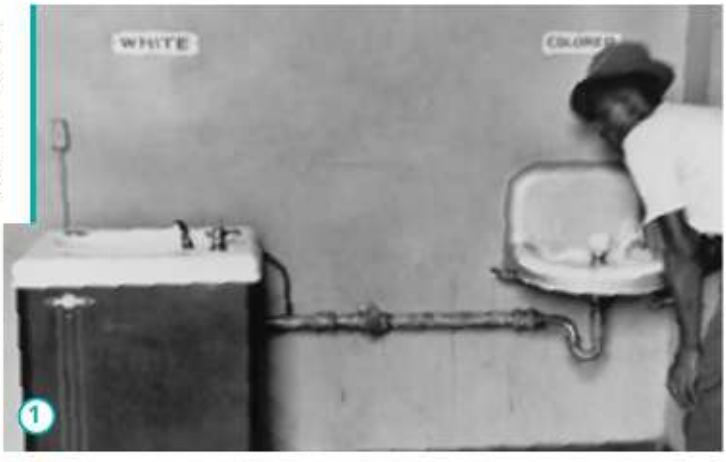

Громадська вбиральня з написами на стіні "для білих" і "для кольорових". Північна Кароліна (США), 1950 рік

У деяких штатах США упродовж 1896–1968 років діяв закон, який розділяв надання послуг білому населенню та решті громадян країни. Винаймати житло, лікуватися, пересуватися, учитися, працювати і навіть харчуватися слід було окремо.

Демонстрація афганських жінок проти рішення влади обмежити їхні права на навчання, працевлаштування, спілкування, носіння певного одягу та спорт, Кабул (Афганістан), 2021 рік

Якщо в країні зневажаються права деякої частини громадян, ці люди потерпають через неможливість відстояти і захистити власну гідність. Саме гідність — те, що дає людині можливість відчути свою унікальність, неповторність і значущість — її якості, почуття, думки, погляди. Це те, що дозволяє почуватися Людиною.

Тож постає питання: як можна запобігти ухваленню несправедливих рішень владою, яку обрала більшість населення. Адже ті, хто очолив державу в демократичний спосіб, через голосування, отримавши владу, можуть зробити з меншістю все, що захочуть, навіть знищити. Як допомогти людям, у державі яких владу захопили диктатор чи група осіб, які ігнорують потреби меншості й ухвалюють рішення, що принижують гідність людей?

Більшість країн світу, як ви вже знаєте, вирішили, що таким запобіжником, який би захищав людську гідність, стануть права кожної людини, які вперше погодили й записали в Загальній декларації прав людини. Окрім того, держави домовилися про те, що будь-яка з них, ухвалюючи закони, має забезпечувати захист не лише тих, хто обрав владу і хто є більшістю, а й тих, хто представляє різноманітні меншини (етнічні, релігійні тощо), що проживають на території цієї держави. А якщо держави, що підписали міжнародні документи з прав людини, не виконуватимуть своїх зобов'язань, світова спільнота скористається своєю владою й застосує до такої держави санкції (обмеження).

Елеонора Рузвельт, американська політикиня, борчиня за права жінок, дружина президента США Франкліна Делано Рузвельта, тримає англомовну версію Загальної декларації прав людини. Саме пані Рузвельт ініціювала створення цього документа. Нью-Йорк (США), 1949 рік

Якщо зі свободою все більш-менш зрозуміло, то що таке рівність люди уявляють по-різному. Хтось вважає, що рівність — це справедливий розподіл чогось: усі мають отримати рівну частку, наприклад, однакову зарплатню чи однаковий набір продуктів. Інші називають рівністю "однаковий старт" — забезпечення рівних можливостей на початку життя. Наприклад, усі мають право безкоштовно навчатися в державній школі. Але як би ми не розуміли це поняття, ми всі погоджуємося, що це — про справедливе ставлення.

12. Розглянь ***малюнки 1*** і ***2***. Уяви, що може відчувати кожен із цих дітей.

13. Наведи приклад із життєвої ситуації, в якій є розбіжність між рівністю та справедливістю.

14. Прочитай уривок із Конституції України. Як Основний Закон держави тлумачить поняття "рівність"?

> Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.
>
> *З Конституції України, стаття 24*

15. Які ознаки, перелічені в документі, не можуть бути підставою для обмежень чи привілеїв?

16. Що, на твою думку, автори Закону мали на увазі під "іншими ознаками"? За якими ще ознаками може виникати нерівність у суспільстві та державі?

Рівність рідко дарується. У всі часи люди докладали багато зусиль для її забезпечення. І не варто думати, що посягання на рівність — це щось віддалене в часі та просторі. Боротьба за неї триває і нині, у нашій країні та інших державах.

Підсумкові запитання і завдання

1. Назви три способи застосовування влади.
2. Що таке демократія?
3. Як народ здійснює владу в нашій державі?
4. Чому рівність і гідність важливі для справедливого управління державою?
5. Подумай, яка проблема, з якою ти стикаєшся у школі чи у своїй громаді (міста, села, району), турбує тебе найбільше. Хто, на твою думку, має владу, щоб розв'язати цю проблему?

Тема 5

Приватний і публічний простори людини

§ 11. Що таке приватний простір і чому він важливий

Як із часом змінювався приватний простір?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, яким був приватний простір раніше та як він змінився в наш час;*
- *наводити приклади документів, які закріплюють право людини на приватність;*
- *поводитися, не порушуючи приватний простір інших людей, і дотримуватися відповідних правил;*
- *пропонувати власні ідеї щодо захисту й непорушності приватного простору.*

1. Що є приватним простором людини і яким він був у минулому

1. Пригадай казку про трьох поросят. Про що в ній ідеться? Чим завершилася історія?
2. Як ти розумієш вислів "Мій дім — моя фортеця"?

У кожного з нас є те, що ми вважаємо особистим, таким, що належить тільки нам. Це може бути одяг, взуття, книги чи гаджети, а також секрети, плани, спогади. Ти можеш самостійно вирішувати, як поводитися з особистим: чи дозволяти комусь користуватися твоїми речами, чи розповідати іншій людині про власні плани, чи розголошувати таємниці й ділитися спогадами тощо.

Особливий простір, який має межі й називається **особистим**, **приватним**, — це така собі зона недоторканності, прихистку, довірливих і безпечних взаємин. Це майже завжди домашній простір — квартира чи будинок, окрема кімната, зрештою, навіть намет на природі — місце, де ти почуваєшся комфортно та захищено, можеш зберігати особисті речі, без остраху висловлюєш власні думки та ділишся почуттями. І саме тому стороння людина не має права зайти сюди без твого дозволу.

Житло необхідне людині, адже є притулком і місцем для задоволення всіх наших потреб: там ми спимо, їмо, ховаємося від негоди, зберігаємо особисте майно, працюємо та відпочиваємо. Твій дім — це особистий простір. Він закритий від сторонніх очей, замкнений у домашньому помешканні, захищений зусібіч.

Важливо усвідомлювати, що люди по-різному відчувають свій приватний простір. Хтось із радістю запрошує додому багато гостей, ділиться своїми речами тощо. А для когось це може бути неприємно чи тривожно. Те саме і з відвертістю — напевне, у тебе є знайомі, які діляться своїми почуттями чи новинами з багатьма людьми. А є ті, хто спілкується лише з вузьким колом друзів. Варто поважати потребу інших побути на самоті чи не розкривати подробиці свого життя стороннім людям.

Ще три тисячі років тому мислителі розрізняли суспільне життя — публічне — і домашнє, особисте, життя, приховане від сторонніх людей. Особистою справою вважали стосунки, плани на майбутнє, стан здоров'я. Зокрема ще в клятві Гіппократа — лікаря, який жив дві з половиною тисячі років тому і якого вважають "батьком медицини", йдеться: "…Про що б я не дізнався під час виконання своїх професійних дій (…), що б не побачив і не почув про дії людського життя, які не слід будь-коли розголошувати, я змовчу, вважаючи це таємницею…".

Цікаво, що саме уявлення про те, що в житті є приватним, а що — ні, із часом дуже змінилося. Чимало речей, які сьогодні ми робимо наодинці, — у давнину робилися привселюдно.

Громадська вбиральня в давньому місті Ефес на узбережжі Егейського моря (територія сучасної Туреччини), збудована понад дві тисячі років тому

Туалет для чоловіків побудований з мармуру та має 36 "місць". Під ними прокладена канава з проточною водою.

3. Чи можна було усамітнитися в такій вбиральні? Чого бракує в цьому місці, щоб його можна було вважати особистим простором з огляду на сучасність?

4. Порівняй ***зображення 1–5***. Що їх об'єднує? Які деталі на ілюстраціях свідчать про те, що зображено саме приватний простір людини чи родини? Чим цей простір відокремлений від навколишнього світу?

Вечеря селянина біля вогнища. Ілюстрація з "Календаря пастухів". Франція, кінець 14 ст.

Селяни готують їжу. Ілюстрація із середньовічного медичного трактату. Італія, кінець 14 ст.

Зимове місто. Ілюстрація з молитовника іспанської королеви Ізабелли Кастильської, кінець 15 ст.

Кімната для однієї родини в будинку для робітників ткацької фабрики, м. Нью-Ланарк (Шотландія). Сучасна реконструкція помешкання початку 19 ст.

Внутрішнє оздоблення селянської хати на Гуцульщині (Україна). Сучасна реконструкція помешкання 19 ст.

Упродовж сотень років у багатьох людей особистий простір був обмежений. До початку 20 ст. більшість будинків мали тільки одну кімнату з єдиним ліжком, на якому батьки та діти спали разом. Винятком були помешкання дуже багатих людей. Але навіть у королівських покоях монарх і члени його родини майже ніколи не залишалися наодинці. Такі події, як народження дитини, вранішнє вмивання та одягання чи вечірнє роздягання й відхід до сну, відбувалися за присутності кількох десятків, а часом і сотень придворних і слуг аж до 19 ст.

У другій половині 20 ст. у більшості європейських країн почали зводити для сімей багатоквартирні будинки, у яких були окремі кімнати для дорослих і дітей, туалет і ванна кімната.

5. Дай власне визначення поняття "приватний простір".

2. Як сьогодні люди розуміють приватний простір

6. Сформулюй три прості й два складні запитання до тексту.

Розуміння особистого, приватного, простору людини поглиблювалося впродовж останніх 150 років. Наприкінці 19 ст. у США з'явилася газетна стаття, у якій стверджувалося, що в умовах сучасного складного життя людина особливо потребує прихистку від зовнішнього світу у власному помешканні, свободи від втручання у власні справи, права перебувати на самоті. Йшлося передусім про вже згаданий особистий, приватний, простір — власний дім.

Проте, окрім власної домівки, яка є постійним приватним простором, є й інші місця, які час від часу виконують дуже важливу роль — створюють для нас комфорт і безпеку. Це і громадський / шкільний туалет, який на момент користування ним стає твоїм приватним простором, у який ніхто не може втручатися, це й кімнати в готелях, які ми тимчасово винаймаємо і які теж стають нашим приватним простором.

Будь-яка людина цінує таємницю листування і не хоче, щоб її листи, телефонні розмови, повідомлення в месенджері ставали відомими іншим людям чи державі. Кожна людина хоче мати те, що належить лише їй. І ніхто не має права безпідставно забирати чи перевіряти її речі, без дозволу заходити в помешкання, вимагати оприлюднення планів та розповідей про її почуття.

7. Роздивися світлину. Поміркуй, чи комфортно було людям мешкати в такому приміщенні. Чи мали вони приватний простір?

Помешкання бідняків, м. Нью-Йорк (США), 1905 рік

8. Як в історичних ***джерелах 1–3*** пояснюється, що таке захист приватного простору?

Джерело 1 • *Загальна декларація прав людини. 1948 рік*

Стаття 12. Ніхто не може втручатися в особисте і сімейне життя, безпідставно зазіхати на житло іншої людини, а також не має права читати чуже листування без поважної причини.

Джерело 2 • *Конституція України. 1996 рік*

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.
Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути визначені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Джерело 3 • *Конвенція ООН про права дитини. 1989 рік*

Стаття 16. Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

9. Про що свідчить схожість тлумачень приватного простору людини та дитини в міжнародних та українських документах?

У наш час є лише кілька випадків, у яких стороння людина може увійти до чужого помешкання без дозволу: якщо потрібно загасити полум'я, врятувати людину чи речі або якщо потрібно затримати людину, підозрювану в учиненні тяжкого злочину. Свідченням поваги до приватного простору є також дотримання дистанції між людьми в черзі в банку чи аптеці, на зупинці громадського транспорту тощо. Утім, питання приватного простору час від часу переглядається з огляду на громадську безпеку.

Після терористичних актів у великих містах світу на початку 21 ст. поліції надали право повсюдно встановлювати камери відеоспостереження та зупиняти будь-кого й перевіряти особисті речі. Також поліція уповноважена зупиняти автівки, щоби переконатися, що в них немає зброї чи небезпечних речовин. Через випадки стрілянини в школах у деяких країнах шкільні поліцейські перевіряють, чи не принесли учні до школи зброю. Соціальні мережі зобов'язані розкривати дані про своїх користувачів, відкривати їхнє приватне листування на вимогу поліції.

Сучасній людині дедалі складніше лишатися непомітною та зберігати свою анонімність, власні секрети, свої плани та приватні зв'язки з іншими людьми. Проте ми можемо захистити інформацію про себе від непотрібного розповсюдження та зловживання нею. Наприклад, антивірусні програми захистять твій комп'ютер, телефон чи планшет від незаконного стеження. Виконавши завдання в кінці параграфа, ти зможеш дізнатися більше про цифрову безпеку.

10. Розглянь ***зображення 6–14*** та визнач, де відбувається порушення приватного простору. Обґрунтуй свою думку. Чи можна виправдати втручання у приватний простір?

Оглядання багажу в аеропорту

Учитель перевіряє рюкзак дитини

Після терактів у лондонському метро поліцейські дістали право зупиняти будь-яку людину й обшукувати її речі

Камери відеоспостереження в одному з міст України

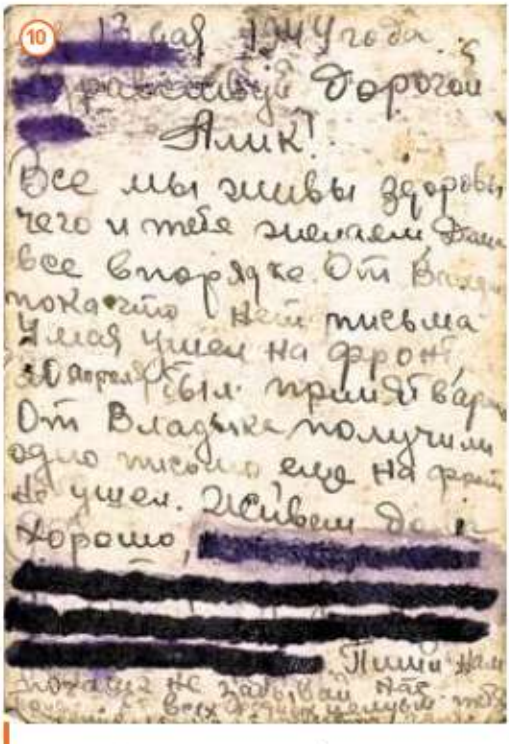

Перевірка змісту особистих листів у часи Радянського Союзу: у листах замальовували "небажані" повідомлення

Поліцейський оглядає рюкзак учня

Вторгнення до чужого житла

У черзі в аптеці люди можуть дізнатися про хвороби одне одного, адже чують, хто які ліки купує

Однокласниці розкривають чужі секрети

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке приватний простір і чому він потрібен людині?
2. Поміркуй, як із часом змінилося уявлення про зміст і призначення приватного простору.
3. Чому невтручання у приватний простір має бути захищене законом?
4. Склади поради щодо непорушності приватного простору для себе та інших людей.
5. Зайди на сайт української громадської організації "Лабораторія цифрової безпеки": yak.dslua.org

   Обери для себе пристрій / сервіс, який тобі важливо захистити. Підготуй самостійно чи з однокласниками, однокласницями постер із порадами щодо захисту приватного цифрового простору.

§ 12. Як змінювалися публічні простори із часом

Яким був публічний простір у минулому та як він використовувався? Якими є сучасні публічні простори?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *розрізняти призначення різних об'єктів публічного простору;*
- *пояснювати, як публічний простір змінювався із часом;*
- *пояснювати потребу доступності публічного простору для людей з інвалідністю і маломобільних груп населення;*
- *дотримуватися правил поводження в публічному просторі.*

1. Яким був публічний простір у минулому та як він використовувався

1. Пригадай, якою була діяльність людей у містах і селах у минулому та як вона змінилася із часом.
2. Що змінилося в містах із появою залізниці, електропостачання, громадського транспорту?
3. Які публічні простори майже не змінилися із часом?

Ти вже знаєш, що з появою постійних поселень, окрім приватних помешкань, люди створювали публічні простори, доступні всім жителям

громади. Можливо, спочатку це було багаття, біля якого члени племені обговорювали план полювання чи обміну чимось із сусідами. Згодом поселення розбудовувалися, проходи між хатинами ставали вулицями — місцями, де мешканці обмінювалися новинами, продавали вироблені товари чи харчі тощо. Поступово з'являлися великі площі.

Зазвичай така площа була розташована в центрі поселення. Там само, для зручності, зводили й будівлі, якими користувалася вся громада: храм, будинок вождя, спільна комора для припасів та інше.

З утвердженням державної влади ставали важливими і публічні простори. Правителям потрібні були величні храми й палаци, широкі дороги, якими б могла пересуватися армія чи пройти урочиста процесія, просторе місце, де збиралася б велика кількість людей для обговорення різних питань.

Публічний простір охоплює певні місця в місті чи селищі, як-от: площі, проспекти чи набережні й приміщення, якими можуть користуватися усі. У давні часи такими приміщеннями були храми — навіть людина, яку підозрювали в скоєнні злочину, могла просити там прихистку. Утім, у різні часи в різноманітних культурах певні групи людей обмежували в правах — не дозволяли заходити до деяких місць чи й просто перебувати надворі без супроводу: так ставилися до рабів, людей інших національностей, а подеколи й до жінок.

4. Розглянь зображення відомих публічних просторів різних часів (***джерела 1–4***). Прочитай описи цих місць і визнач, яке місце описується.

Центральний залізничний вокзал (м. Київ, Україна)
Цей простір виник відносно нещодавно, з появою залізниці. Тисячі людей щодня користуються цим простором, щоб розпочати або завершити подорож.

Колізей (м. Рим, Італія)
Одна з найвеличніших споруд Давнього Риму, що збереглася дотепер. У ній влаштовували святкування, вистави, бої гладіаторів (бійців-невільників) та інші масові розваги.

Руїни храму давньоєгипетського бога Амона-Ра (м. Луксор, Єгипет)
Тут відбувалися пишні релігійні обряди та церемонії, на які збиралися тисячі людей.

"Ринок". Картина нідерландського художника Пітера Артсена, 16 ст.
Міський ринок — місце, де в усі часи вирувало життя. Тут не лише продавали та купували, а й дізнавалися новини, домовлялися про бізнес і знайомилися.

5. Які ще призначення публічних просторів ти знаєш? Наведи кілька прикладів.

Джерело 1

Джерело 2

Джерело 3

Джерело 4

Із плином часу публічні простори змінюються. Площі, які спочатку використовували для торгівлі, публічних покарань і суду, згодом стали центрами мирних розваг і відпочинку. А парки спочатку створювали як місця для прогулянок багатіїв, але згодом туди дозволили заходити будь-кому. Зоопарки кінця 19 ст. демонстрували європейській публіці не лише екзотичних тварин, а й "дикунів" — людей, силоміць привезених із далеких країв. Сьогодні таке складно уявити. Навіть такі публічні простори, як лікарня чи вокзал, — дуже змінилися, відколи людство почало замислюватися над тим, що й у таких місцях кожна людина має відчувати повагу до власної гідності, почуватися зручно й безпечно.

6. Розглянь зображення публічних просторів (***джерела 5–6***). Що в них спільне, а що відмінне?

Джерело 5

Середньовічний європейський ринок

Джерело 6

Сучасний торговельний центр

2. Сучасні публічні простори

У сучасному світі публічні простори суттєво змінилися. Люди докладають чималих зусиль, щоб ці місця ставали зручнішими та доступнішими для всіх.

Площі, парки, бульвари, береги водойм тощо — про все це дбає місцева влада чи держава. Проте жителі громади і народ загалом також мають змогу долучатися до облаштування публічного простору. Музеї чи театри можуть бути і приватними, але правила в них зазвичай такі самі, як і в державних, надто щодо рівного доступу для всіх громадян.

Цікаво, що нині ми розрізняємо не лише фізичний публічний простір (як-от: вокзал, лікарня, парк), а й віртуальний. Безумовно, соціальні мережі чи сайти також є публічним простором, у якому люди висловлюють власні думки та спілкуються.

7. Які публічні простори є в сучасних містах?

8. Які нові публічні простори з'явилися? Чим вони відрізняються і для чого слугують?

9. Розглянь публічний простір на світлині та дай відповіді на запитання.

   - Хто може сюди приходити? Чи комусь може бути заборонено відвідувати це місце?
   - Чи є в тебе право приходити сюди? Які права в тебе є в цьому просторі?
   - Чи дають ці права тобі дозвіл робити що завгодно: щось розтрощити, встановити скульптуру, пофарбувати стіну в помаранчевий колір?
   - Оскільки це місце належить усім людям і всі вони тут користуються однаковими правами, на твою думку, які обов'язки люди мають щодо цього простору?
   - Склади список із щонайменше трьох обов'язків, які ти маєш у цьому (або схожому) просторі.

Площа перед Львівським національним академічним театром опери та балету ім. Соломії Крушельницької

10. Розглянь світлину і дай відповіді на запитання.

- Хто вирішує, як облаштовувати цей простір?
- Хто встановлює правила користування цим простором?
- Хто може сюди приходити?
- Хто повинен дбати про цей простір?

Дитячий майданчик

11. За законом сьогодні всі люди мають рівний доступ до публічного простору незалежно від віку, статі, національності чи статусу. Але чи всі насправді можуть скористатися цим правом? Подивися на зображення та опиши труднощі, які можуть постати перед людьми. Поміркуй, як можна подолати ці труднощі.

3. Школа як публічний простір

12. Уяви, що ти архітектор / архітекторка і маєш можливість переоблаштувати простір, де учні й учениці перебувають під час перерви (це може бути, наприклад, коридор чи хол). Що саме ти б зробив / зробила, щоб цей простір став зручнішим і доступнішим для всіх у школі?

Що найперше спадає на думку, коли чуєш слово "школа"? Мабуть, ти одразу згадаєш своїх шкільних друзів і подруг, предмети, що вивчаються в школі, учителів і вчительок. Це місце, до якого щодня приходить багато людей — учити та вчитися, організовувати життя школи, розв'язувати якісь питання тощо.

Школи є різні — ті, що належать громаді міста чи села, і приватні школи. Користуватися їхнім простором безперешкодно можуть усі учасники й учасниці освітнього процесу — учні та учениці, учителі та вчительки, адміністрація школи та батьки. Для сторонніх осіб цей простір може бути закритим.

Якою має бути школа, як про неї дбати, щоб у ній було затишно та комфортно учасникам і учасницям освітнього процесу, учнівство, учительство й батьки мають вирішувати разом. У школі голос кожного має бути почутим і, звісно, школа має бути пристосована і для тих людей, які потребують додаткових умов, щоб користуватися її простором. Наприклад, мати пандуси, ліфти для малорухливих людей, парти й дошки, висоту яких можна регулювати, тощо.

Попри те, що школа є публічним місцем, у ній також є місця, що вважаються приватним простором. Це окремі шухлядки для речей та одягу та місця, де людина має право усамітнитись, — туалети, роздягальні в спортивних залах, басейнах.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке публічний простір?
2. Наведи приклади публічних просторів минулого.
3. Яким буває призначення публічних просторів у наш час?
4. Як із часом змінюється призначення чи використання публічних просторів? Наведи приклади.
5. Як ти вважаєш, чи всі люди мають рівний доступ до публічних просторів у твоєму населеному пункті? Якщо ні, чи можна це змінити і що для цього потрібно?
6. Як розрізнити приватний та публічний простори?
7. Якою ти уявляєш власну школу через п'ять років? Які нові приміщення або місця в ній можуть / мають, на твою думку, з'явитися? Намалюй або запиши свої міркування.

Повторюємо й узагальнюємо

§ 13. Як змінювалося ставлення людей до себе та інших?

Упродовж першого півріччя ти знайомився / знайомилася з важливими поняттями та цікавими історіями, які допомагають зрозуміти суспільство, у якому ми всі живемо.

Протягом століть і навіть тисячоліть люди гуртувалися, утворювали спільноти, міркували про власне "Я" та про інших людей. Віддавна змінювалося розуміння того, що означає рівність і гідність. Багато груп людей — раби, чужинці, почасти жінки і діти — не підпадали під рівне ставлення і сприймалися по-різному. Гідність була поняттям, яке стосувалося лише заможних людей, переважно чоловіків, або тих, хто був наближений до влади.

Мешканці України, Європи і світу загалом утворювали протягом історії різні спільноти — від родини до громади, об'єднувалися за місцем проживання, заняттями, становищем у суспільстві, інтересами, спільними поглядами тощо. Родини також змінювалися, особливо в останні сто років. Сімейне життя дорослих і дітей дедалі більше базується на любові, взаємній турботі та відповідальності.

Раніше належність до спільноти купців чи ремісників, проживання в одному селі чи місті тощо прив'язували людину до однієї ідентичності, тобто самоусвідомлення. Сьогодні будь-яка людина може вважати себе членом кількох спільнот одночасно: малої родини і великої громади, свого класного колективу й одночасно представником / представницею певного народу або людства загалом. Відповідь на запитання "Хто ти?" сьогодні є набагато різноманітнішою, аніж кілька століть тому.

Окрім "малої" батьківщини, розширюється уявлення про "велику" батьківщину, яка сприймається не лише як своя велика держава, а і як частина світу, наприклад, Європа, або й увесь світ загалом. Люди зустрічаються в повсякденні з дедалі більшою кількістю культур. Ці культури пов'язані не лише з різними народами та релігіями, а й з традиціями, звичаями і сучасністю, молодіжною чи класичною культурами в мистецтві, музиці, одязі, нормах поведінки, сюжетах книжок і фільмів.

1. Що ти можеш вписати на цих долоньках, відповідаючи на запитання "Хто ти?".

Люди мають дедалі більше можливостей визначати справедливі правила та закони, через самоврядування організовувати життя у громадах, покращувати публічний простір міст і сіл, сприяти змінам у суспільстві. Діти мають власні права, можуть разом із дорослими створити зручніше та безпечніше середовище в школі чи на власному подвір'ї.

2. З наведених слів утвори ланцюжки понять, які пов'язані між собою.

села влада самоврядування родина
община спільнота гідність закони
батьківщина "велика" і "мала" людство
приватний і публічний простори
різноманітність зміни в житті людей
рівність сільськогосподарська революція
громада правила міста ідентичність

3. Погортай підручник. Знайди найпривабливішу історію або зображення чи найцікавіше завдання, яке ти виконував/виконувала впродовж першого півріччя, та поясни свій вибір.

4. Уяви, що ти розповідаєш про уроки "Україна і світ" своїм одноліткам з іншої школи чи іншого міста, села. Назви дві найцікавіші теми, які викладалися протягом цього шкільного півріччя. Поясни, чим вони тебе зацікавили.

Тема 6

Історична топоніміка України. Поява назви "Україна"

§ 14. Назва "Україна" упродовж століть

Звідки походило і що означало слово "Україна"

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *розповісти, коли і в якому документі вперше письмово згадується назва "Україна";*
- *наводити приклади історичних пам'яток, в яких згадується назва "Україна";*
- *наводити приклади значущих історичних подій, які утвердили сучасну назву нашої країни — "Україна";*
- *пояснювати, звідки пішла та що означає назва нашої Батьківщини.*

1. Що означає назва "Україна"? Звідки вона походить? Перша письмова згадка

1. Знайди в тексті рік, коли вперше літописці вживають назву "Україна".
2. Щодо якої території вживалася назва "Русь" у давнину?
3. Які гіпотези висувають історики щодо первинного значення назви "Україна"?

Назву нашої країни більшість дітей дізнається ще із садочка. А от щодо того, чому вона називається саме так і що це слово означає достеменно, — учені-історики сперечаються десятиліттями. Й однієї, "найправильнішої", версії досі не існує. Заважає історикам те, що назва "Україна" з'явилася багато століть тому й відтоді збереглося дуже мало писемних джерел: літописів, листів, інших документів. Були й періоди, коли назва "Україна" щодо землі, на якій ми живемо, не вживалася. Отже, тільки ретельне вивчення старовинних мап, свідчень давніх літописців, навіть із інших країн, щоденників мандрівників різних часів може допомогти нам знайти відповідь на це цікаве запитання.

Спочатку частина території, на якій розташована наша країна, мала назву "Руська земля". Наші предки в 10–13 ст. так називали територію

Середнього Подніпров'я. Сьогодні це частина Київської та Черкаської областей. Тут є невеличкі річки Рось і Росава. Можливо, їхні назви пов'язані з назвою "Русь"? А можливо, назва походить від імені скандинавського племені "русь", представники якого очолили владу в древньому Києві.

Через століття ця назва вживається вже щодо земель сучасної Львівської області, оскільки в часи існування Польського королівства тутешні землі на мапах позначалися як Галицька Русь, а потім тут постало Руське воєводство.

У літописах 15 ст. вже зустрічається назва "Україна". Вважається, що автори під час написання цих літописів використовували попередні записи. Зокрема до текстів 15 ст. вміщали й Київський літопис, створений у 12 ст. У ньому Україна вперше згадується в описі подій 1187 року. І стосується ця назва Переяславського князівства. Воно в ті часи розташовувалося на порубіжжі, на території сучасної Черкаської області.

Сторінки Іпатіївського літопису 15 ст.

4. Зверни увагу на слова, підкреслені в давньому літописі. Чи можеш ти їх прочитати? Що вони можуть означати?

В історичному науковому колі триває дискусія, що ж означало слово "Україна" спочатку: окраїнні землі, порубіжжя або країна, край.

Начебто версія щодо порубіжжя, окраїнних земель виглядає переконливо. Але подивімося, що нам пропонує мовознавство!

В українській мові є слово "краяти", тобто відрізати (наприклад — окраєць хліба). У давніх слов'янських мовах, від яких походить і українська, є слово *krajь* — у значенні "свій край, своя земля". У деяких близьких слов'янських мовах, наприклад, сербській, болгарській, дотепер існує слово "кра́їна".

На західноєвропейських мапах із 16 ст. трапляються назви земель, на яких сьогодні розташована більша частина нашої держави, — *Ucraina*, *Uckrania* та інші.

5. Знайди на карті території та об'єкти, які згадуються в тексті.

6. Скільки років минуло від першої письмової згадки слова "Україна"? Щоб це дізнатися, виконай обчислення.

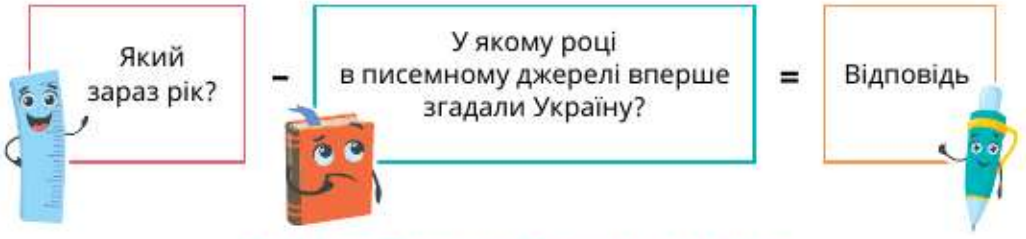

2. Назва "Україна" упродовж віків

7. Випиши з тексту 5–6 назв, які вживалися щодо українських земель упродовж століть.

8. Порівняй дані з тексту нижче й таблиці на с. 95. Яка нова інформація з'явилася? Якого періоду вона стосується?

У різні періоди ті землі, які ми зараз називаємо Україною, мали різні назви та перебували в складі різних держав. Ще й могли називатися по-різному. Спочатку це були князівства: Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське, потім — воєводства, як-от: Руське, Подільське, Брацлавське, Київське.

У 15 ст. "українами" стали називати прикордонні степові землі на території сучасних Черкаської, Запорізької, Дніпропетровської областей. Населення "україн" називали "україннми людьми", або "українниками".

У 16 ст. назва "Україна" з'являється в офіційних документах — королівських указах. Згадується вона і в Пересопницькому Євангелії.

Пересопницьке Євангеліє — національна святиня України
Один із перших перекладів євангельського тексту староукраїнською мовою, створений у середині 16 ст. Українські президенти під час інавгурації (посвяти) присягають народові України на Конституції та цій книзі.

Як стверджують історики, з останньої чверті 16 ст. назва "Україна" фіксується на західноєвропейських мапах. Найдавнішу з нині відомих мап було виконано 1572 року для Генріха Анжуйського, якого запросили бути королем польсько-литовської держави. На цій мапі велика територія обабіч Дніпра позначена словом *Ukraine*.

У 17 ст. тут виникла козацька держава, яка стала називатися "Військо Запорозьке".

У 19 ст. назва "Україна" не вживалася офіційно, натомість заснували Малоросійську, Харківську, Київську, Подільську, Волинську та інші губернії.

У 20 ст. назва "Україна" вперше стала офіційною. Спочатку, у роки Української революції, тут була проголошена Українська Народна Республіка, Українська держава. У часи радянської влади наша країна мала назву "Українська Радянська Соціалістична Республіка".

А в 1991 році після проголошення незалежності на мапі світу з'явилася держава Україна.

Одним із найвідоміших документів, що свідчать про утвердження назви "Україна", є праця французького інженера й картографа Ґійома Левассера де Боплана. Повернувшись додому після кількох років служби польському королю, він написав книгу спогадів "Опис України".

9. Розглянь "Генеральну карту України", яку створив Ґійом де Боплан. Зверни увагу, що ця мапа намальована догори дриґом — південь і Чорне море розташовані вгорі. Що саме намагався зафіксувати на мапі французький інженер?

"Генеральна карта України" з "Опису України" Ґ. Боплана, 17 ст.

10. Як ти думаєш, для кого Боплан малював карту? Чи збігаються кордони України на цій мапі із сучасними? Яка територія є центральною на цій карті та на сучасних зображеннях нашої держави?

11. На основі таблиці та відомостей, отриманих під час уроку, запиши назви в правильній послідовності: Подільське воєводство, Русь, Українська Народна Республіка, Гетьманщина, Харківська губернія, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Переяславське князівство.

Держава	Період	Назва українських земель
Русь	12 ст.	
Гетьманщина	17 ст.	Україна
Російська імперія	18 ст.	Малоросія та Новоросія
Австрійська, пізніше Австро-Угорська імперія	19 ст.	Королівство Галичини та Володимирії, герцогство Буковина
Українська Народна Республіка	1917–21 рр.	
Західно-Українська Народна Республіка, Українська держава	1918 р.	
Радянський Союз	1922–91 рр.	Українська Соціалістична Радянська Республіка
Україна	з 1991 р.	

12. Прочитай ***тексти 1–3***. Один із них правдивий, якийсь містить частково правильну інформацію, а інший — справжній фейк. Визнач, де який. Які слова допомогли тобі виявити правдиву чи неправдиву інформацію?

Текст 1

Назва "Україна" вперше з'явилася в Київському літописі. Розповідаючи про героїчну смерть переяславського князя Володимира Глібовича 1187 року, літописець повідомляв: "За ним же Україна багато потужила". Учені вважають, що назва "Україна" означає "країна, край, уділина" (від "краяти"), тобто територія, яка відділяє народ, плем'я, рід від інших і є наділеною (украєною) як батьківщина.

Текст 2

Термін "Україна" давніший за назву "Русь", хоча в Київському літописі його вперше згадано лише у 12 ст. Зважаючи на світогляд наших далеких предків, маємо припустити, що в давнину слово "Україна", найімовірніше, означало: "земля, надана нам Богом...".

Текст 3

Слово "Оукраїна" зустрічається в одному літописі й означає "край землі", місце, де пролягає кордон країни Русь і Москви.

Підсумкові завдання

1. Підготуй розповідь про походження назви "Україна" у картинках, зобрази найважливіші віхи історії розвитку назви нашої держави.
2. Склади ребус зі словом "Україна".
3. Напиши текст посту для сторінки в соціальній мережі для твоїх друзів і подруг, в якому коротко поясни походження назви "Україна".
4. Придумай і запиши три запитання до вивченого матеріалу.
5. Створи гасло / символ, який би пояснював значення назви "Україна".

§ 15. Що таке історична топоніміка

Як з'являються і змінюються географічні назви?
Що можна дізнатися про історію місця з його назви?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *виявляти певні елементи історико-географічних назв, з яких можна зробити припущення про їх походження;*
- *пояснювати, що таке історична топоніміка;*
- *наводити приклади проявів присутності минулого в сучасних географічних назвах;*
- *наводити приклади впливу визначних подій на появу нових топонімів.*

1. Хто і як придумує географічні назви?

Відтоді, як люди розвинули мову, вони називають усе, що бачать довкола. Назви отримують рослини, тварини, предмети — і, звичайно, гори, ріки, ліси та океани. Це дуже зручно, адже тоді можна легко пояснити, як дістатися до певного місця чи зорієнтуватися у просторі. Якісь назви існують тисячоліттями, інші із часом змінюються, якісь — зникають разом із мовою або народом-носієм цієї мови. Історики уважно досліджують ці зміни і так дізнаються про те, що відбувалося в певному місці. Адже навіть якщо народ, який дав назву річці чи горі, зник, пам'ять про нього лишається серед тих, хто оселився на його місці.

Наука, що вивчає історію, значення й походження географічних назв, називається топоніміка. Щоб дізнатися, як виникла та що означає певна назва, потрібно добре знати не лише історію, а ще й географію та лінгвістику — науку про мови.

То як же люди придумують назви для географічних об'єктів? Часом це стається природно. Наприклад, якщо якийсь народ живе біля моря чи великої ріки, він може просто казати на них "море" чи "річка". Тому на мапі Європи можна зустріти річку Ейвон (ще й не одну!), назва якої кельтською мовою означає "річка". Інший очевидний спосіб щось назвати — означити якусь характеристику. Наприклад, Запоріжжя — місто, розташоване "за порогами" річки Дніпро.

Топоніміка — спеціальна історична наука, що вивчає значення, походження та зміни географічних назв. Ця назва — поєднання двох слів грецькою мовою: *"топос" (місце)* + *"онома" (ім'я)*. Топонім — те саме, що й географічна назва.

1. Як ти вважаєш, що спільного в цих пар українських міст?

   Вуглегірськ — Вугледар. Приморськ — Чорноморськ.
   Бориспіль — Ямпіль. Миргород — Вишгород.

2. Спробуй пояснити походження таких українських назв: Рубаний Міст, Ужгород, Кам'яний Брід, Сєвєродонецьк, Вишеньки, Суми, Кам'янське, Горішні Плавні, Сорочинці, Іванківці, Болгарка, Слов'яносербськ, Українка.

Бувають назви (зазвичай міст чи колишніх фортець, що перетворилися на міста), пов'язані з видатними історичними постатями. Ці люди або заснували поселення (і назвали його на свою честь), або їхні діяння тісно пов'язані з певним містом, тож його вирішили перейменувати / назвати на честь такого діяча.

3. Визнач історичного діяча, від імені якого походить назва міста.

   Назви міст. Вашингтон, Івано-Франківськ, Київ, Кропивницький, Львів, Тернопіль.

   Історичні діячі. Творець українського професійного театру Марко Кропивницький. Перший американський президент Джордж Вашингтон. Польський шляхтич, політик Ян-Амор Тарновський. Український письменник Іван Франко. Легендарний засновник міста Кий. Лев, син князя Данила Галицького.

Цікавий факт

Іноді географічні назви з'являються доволі кумедно. Нині останнім відкритим островом у світі вважається крихітний острівець у морі Лаптєвих на півночі Росії. Його випадково помітили у 2013 році — побачили з гелікоптера. Спочатку хотіли назвати Баунті. Але коли постало питання про те, кого ж вважати першовідкривачем, члени екіпажу почали вигукувати: "Я! Я! Я!". Тож цей острів і назвали — Яя.

2. Що можна дізнатися про минуле з географічних назв?

Часто про значення певної географічної назви можна дізнатися завдяки знанням різних мов.

Географічні назви на території України мають різне походження, адже в різні часи на наших теренах жило багато народів, які розмовляли різними мовами.

Підказку щодо походження назв топонімів у різних країнах можна дістати, уважно вивчаючи елементи слова.

4. З'ясуй за допомогою таблиці, з якої мови походять назви Балаклава, Паддінгтон, Франкфурт, Бахчисарай, Бремерхафен, Кембридж, Нюрнберг, Аюдаг, Манчестер.

Мова	Елемент топоніма	Значення
Німецька	-берг	Гора
	-фурт	Брід
	-хафен	Порт
Англійська	-бридж	Міст
	-стер	Табір, укріплення
	-тон	Садиба
Тюркська	-балик	Риба
	-даг	Гора
	-сарай	Палац

5. Яка мова вплинула на назву міста? Для цього визнач спільний для кількох назв елемент слова. Хто, на твою думку, давав назви цим містам?

Поль (грецькою —"місто"): Овідіополь, Мелітополь, Маріуполь, Сімферополь.

Град (старослов'янською — "місто"): Мирноград, Новоград-Волинський, Павлоград, Червоноград.

За допомогою додаткових інформаційних ресурсів (енциклопедії, словника тощо) визнач значення і походження іншого елемента назви міста.

Топоніми не тільки розповідають про народи, які мешкали на цій території раніше, а ще й про їх переселення. Наприклад, коли люди переїжджають кудись усі разом, часто-густо нове поселення вони називають так само, як і старе. Мабуть, через тугу за батьківщиною. Таких прикладів у світі безліч: переселенці з регіону Зеландія в Нідерландах заснували Нову Зеландію в іншій частині планети. Переселенці із Франції збудували Новий Орлеан у США.

В Україні — та сама історія. Одне з наймолодших міст Львівської області має назву Новий Розділ, бо ж збудоване поблизу старовинного селища Розділ, заснованого ще 1569 року.

6. Розглянь карту та розкажи, як з'явилися назви цих місць так далеко від України.

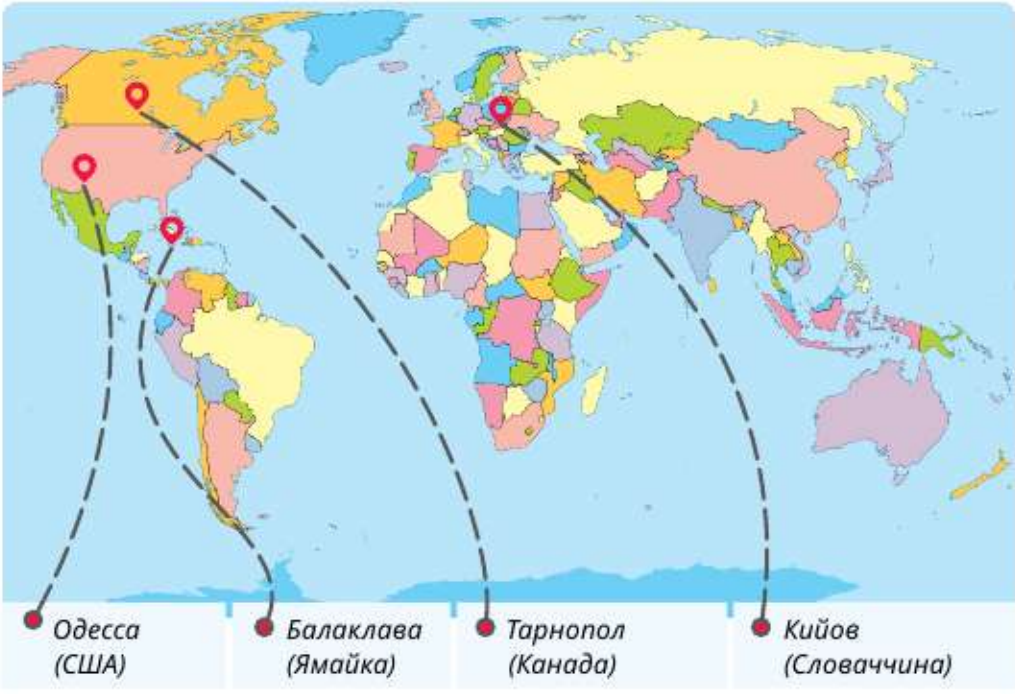

3. Як топоніми "переходять" з одних мов до інших і чому це важливо для істориків

Зараз у світі створені більш-менш чіткі правила транслітерації. Тобто того, як письмово передати звучання слова з однієї мови іншою. Щоправда, труднощі все одно виникають. Наприклад, доволі важко точно передати українською чи англійською те, як звучать слова китайською, корейською чи японською мовами.

Але в нашій мові є чимало й усталених географічних назв — ми кажемо так, як звикли. І звучання цих назв може суттєво відрізнятися від оригінальної назви. Подамо лише кілька прикладів.

Німеччина
Дойчланд
(Deutschland)

Фінляндія
Суомі
(Suomi)

Грузія
Сакартвело
(საქართველო)

Цікава історія склалася з Німеччиною. Німецькою країна називається *Deutschland* (звучить як Дойчланд). Старовинною готською мовою,

яка вплинула на розвиток німецької мови, це означає "земля людей". Французькою це теж країна людей, але походження назви латинське — *Allemagne* (Аллемань). А от назва країни англійською та російською звучить по-іншому й водночас дуже схожа: *Germany* (Джермані) і *Германия* (Ґерманія). Ці назви — поєднання двох слів латиною — *gar* (спис) і *man* (людина). Вочевидь, люди на цих землях знали германців як войовничих нападників.

Але походження українського слова "німці" зовсім інше. Українці не розуміли мови германців, тож називали їх "німими". Традиція всіх іноземців узагальнено називати німцями протрималася на українських землях кілька століть.

По кілька назв різними мовами мають чимало місць на Землі. Найвища гора планети Еверест названа на честь англійця Джорджа Евереста, який очолював геодезичну службу в Індії (на той час Індія перебувала під управлінням Британії). У наш час на горі пролягає кордон між Непалом і Китаєм. Але на той час (19 ст.) гора належала до території тодішньої Британської Індії. Саме підлеглі Дж. Евереста виміряли висоту гори та визначили, що вона є найвищою у світі. Місцеве тибетське населення (Тибетське нагір'я, Китай) називає її Джомолунгма, тобто "Божественна Мати", а непальці — Сагармахта, що означає "Вершина неба".

За межами України є чимало міст і містечок, назви яких збереглися ще з тих часів, коли були заселені переважно українцями, хоча їхнє звучання змінилося. Наприклад: польський Хелм українською — Холм, Жешув — Ряшів, Пшемишль — Перемишль, білоруський Брест українською — Берестя, російський Бєлгород — Білгород, місто в Румунії Сату-Маре називали Сатмір, словацький Прєшов — Пряшів.

7. Визнач українську й іншомовну назву одного і того самого міста. Про що може свідчити паралельне існування назв міст різними мовами?

Черновіци

Мункач

Лемберг

Берегсас

Львів

Берегове

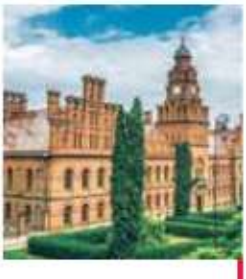

Чернівці

Мукачево

Дослідження усіх варіантів назв, їх змін упродовж століть дає вченим багато інформації про те, що відбувалося з певною територією, хто там мешкав, хто володарював.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як називається наука, що вивчає походження і значення географічних назв?
2. Що потрібно знати, щоб зрозуміти значення і походження назв?
3. Закінчи речення: "Для мене сьогодні найнесподіванішим стало...", "Для мене сьогодні найцікавішим було...".
4. Вибери будь-який топонім із тих, що трапляються в цьому параграфі. Підготуй презентацію про його походження. Намагайся знайти якомога більше даних: коли виникла назва, що вона означає, з якої мови походить, чи були в цього місця інші назви тощо.
5. Придумай власний топонім. Для цього дай відповідь на запитання.
   - Що це (острів, гора, річка, море, океан, місто, село)?
   - Де розташоване місце, якому ти даєш назву? Які особливості цього місця?
   - Чи хотів / хотіла би ти назвати свій топонім на честь відомої людини, яка тобі подобається? Чому?

§ 16. Історико-географічні назви як свідчення минулого

Про що розповідають історико-географічні назви твого рідного краю та міста / села?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *наводити приклади топонімів і гідронімів рідного краю та пояснювати походження цих назв;*
- *наводити приклади присутності історії в сучасних назвах вулиць і населених пунктів;*
- *наводити приклади змін назв у часі, відстежувати послідовність змін назв.*

1. Назви рідного краю

Ти вже чимало знаєш про те, чим займається наука топоніміка та які секрети можуть ховатися за простими географічними назвами.

Географічні назви можна поділити на суто географічні — наприклад, назви річок, морів, озер, гір, лісів чи пустель, та історико-географічні — це назви того, що створено людьми. Наприклад, міста, села, мости, вулиці, площі тощо.

Вивчаючи історію появи та змін топонімів, ми дізнаємося і про історію певної місцевості. Якщо уважно роздивитися сучасну карту України, можна помітити, що в окремих регіонах переважають назви, створені певним народом. Так сталося тому, що ці народи довго жили в цьому місці.

Скажімо, географічні назви Криму свідчать про те, що довгий час там жили татари. Місто Бахчисарай було столицею їхньої держави — Кримського ханства, влада якого поширювалася на півострів і південь України протягом 15–18 ст. Бахчисарай у перекладі з кримськотатарської мови означає "сад-палац".

У Криму безліч і грецьких назв, адже там існували грецькі поселення. Наприклад, селище Партеніт дістало свою назву від слова "діва" грецькою мовою. А найбільші кримські міста Сімферополь і Севастополь (частинка "поль" грецькою означає "місто", "сімферопус" — благословенний, "себастос" — священний) дістали свої назви через повагу до минулого півострова, де дві тисячі років тому мешкали давні греки у своїх містах-державах.

Карта Кримського півострова

У другій половині 18 ст. російська влада переселила християн з тоді мусульманського Криму до Надазов'я. Туди ж греки принесли й свої географічні назви. Тож у Донецькій області є власний Урзуф (подібно до кримського Гурзуфа), своя Ялта й навіть Константинополь. (Так упродовж кількох століть називали місто імператора Костянтина — столицю великої держави. Нині це турецьке місто Стамбул.) На сході та півдні

України збереглося чимало назв, принесених іншими народами. Наприклад, місто Слов'яносербськ на Луганщині заснували переселені серби.

1. Разом із учителем/учителькою розгляньте мапу вашої "малої" батьківщини. Які назви там трапляються? Чи дозволяють вони визначити особливості вашого регіону — чим займалися мешканці, звідки вони прибули тощо?
2. Використовуючи матеріали попереднього параграфа, спробуй з'ясувати значення двох-трьох назв населених пунктів або географічних об'єктів.

2. Про що розповідають назви вулиць, площ та інших частин міста?

Назви вулиць та інших просторів у місті — річ набагато мінливіша за назви самих міст. Вулиці з'являються та зникають, змінюють своє значення… Відтак і чинників, що впливають на присвоєння їм назв, чимало.

3. Запиши в таблицю назви кількох вулиць, розташованих неподалік твоєї школи. Які чинники вплинули на виникнення їх назв?

Зразок таблиці

Вулиця	Чинник
Озерна	Розташування
М. Грушевського	Видатна особа, історичний діяч
Швацька	Професія
Героїв Крут	Історична подія
Грецька	Народ

У називанні вулиць правил не існує. Але є певні закономірності. Наприклад, вулицю можна описати як вузьку чи криву — бо вона такою і є. Наприклад, у Львові та Рівному є вулиця Коротка.

Можна виокремити вулицю з-поміж інших як таку, що розташована поруч із яром, горою чи замком. Тобто такі вулиці утворюються відповідно до розташування. Тому ми зустрічаємо вулиці Замкова, Валова (від фортечного валу) та інші.

Нині вулиці часто називають на честь видатних осіб та історичних діячів. Часом тих, які жили на цій вулиці, або й без прямого зв'язку — лише як відзнака видатної особи, важлива для мешканців. Такою може бути вулиця Івана Мазепи чи Лесі Українки.

4. Роздивися ***світлини 1–4***. Чи є подібні назви у твоєму місті / селі? Як ти думаєш, чому?

Вулиця Поліни Осипенко в Маріуполі

1

2

Вулиця Івана Франка в Житомирі

Бульвар Марії Приймаченко в Києві

3

4

Вулиця Василя Стуса в Мукачеві

Називають вулиці й на честь храмів, святих чи релігійних свят.

Тривалий час ремісники однієї професії намагалися селитися поруч. Так виникали Ткацька вулиця, Гончарний провулок чи Торгова площа, на якій усі ремісники продавали вироблене.

Так само поруч (ще кажуть — компактно) селилися представники різних народів, які населяли українські землі. У багатьох містах є Вірменська, Єврейська, Сербська чи Татарська вулиці. Наприклад, вулиця Татарська є в чотирьох великих містах України: Дніпрі, Києві, Тернополі та Львові. Але чому вони там виникли? Можна припустити, що в Дніпрі жило чимало татар, адже це колишня територія Кримського ханства. Але в Києві, Тернополі та Львові великої кількості татар не було. Традиційним поясненням виникнення такої назви є те, що через ці міста регулярно їздили торговельні каравани татар, які зупинялися в одному місці.

Цікавий факт

Дослідники з'ясували, що загалом на нашій планеті на карти нанесено вулиці протяжністю 46 мільйонів кілометрів. У населених пунктах вулиці можуть розташовуватися по-різному, залежно від того, наскільки давні ці села, містечка чи міста. Також на розташування і називання вулиць впливає розбудова міст. Тож архітектори відразу планують не лише розміщення будинку, а й вулиць і кварталів. Ось які бувають способи розташування вулиць на картосхемах.

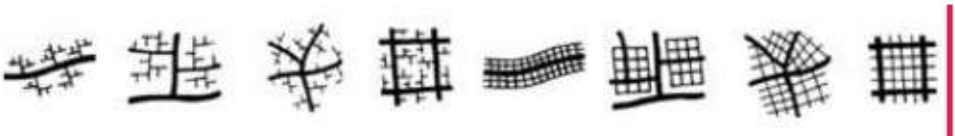

Приклади розташування і розростання вулиць

Мабуть, у кожному місті чи селі України є назви, пов'язані з пам'яттю про Другу світову війну. Війна завдала країні страшних ран, і вулиці називали в пам'ять про воїнів, які боронили країну. Наприклад, у Києві є проспект Перемоги, у Вінниці — вулиця героя Олексія Береста, який долучився до підняття прапора перемоги в Берліні, у Львові — вулиця Героїв УПА. Звісно, це не єдина історична подія, на честь якої називають публічні простори. Про деякі ти знаєш, а щодо інших доведеться спочатку провести невеличке дослідження.

Буває і так, що вулиці перейменовують. Причини для цього можуть бути різні: зміна ставлення до особи чи події, на честь якої назвали, або потреба увіковічнити нову важливу подію. Наприклад, після Революції Гідності в багатьох містах і селах з'явилися назви, пов'язані з цією подією, — як-от вулиця Героїв Небесної Сотні.

5. Роздивися таблицю та дізнайся, які зміни відбулися з вулицею Богдана Хмельницького в Києві менше ніж за 200 років. Чому, на твою думку, змінювали назву однієї з центральних вулиць Києва? Як це пов'язано з поглядами на минуле і сучасне?

Вулиця Богдана Хмельницького (тоді — Фундуклеївська) на початку 20 ст.

Рік	Назва	Чому саме так назвали
1830-ті	Кадетська	Тут побудували Кадетський корпус (військове училище)
1869	Фундуклеївська	На честь тодішнього київського губернатора Івана Фундуклея
1919	Леніна	На честь Володимира Леніна, першого очільника Радянського Союзу
1942	Театрштрассе (українською — Театральна)	Перейменована окупантами під час Другої світової війни
1944	Леніна	Повернення попередньої назви після звільнення Києва
1993	Богдана Хмельницького	На честь видатного гетьмана, керівника Української козацької держави в середині 17 ст.

6. Розглянь частини карти різних районів Києва. Як ти думаєш, чому розміщені на цих картах географічні об'єкти назвали саме так? Хто там селився, чим там займалися?

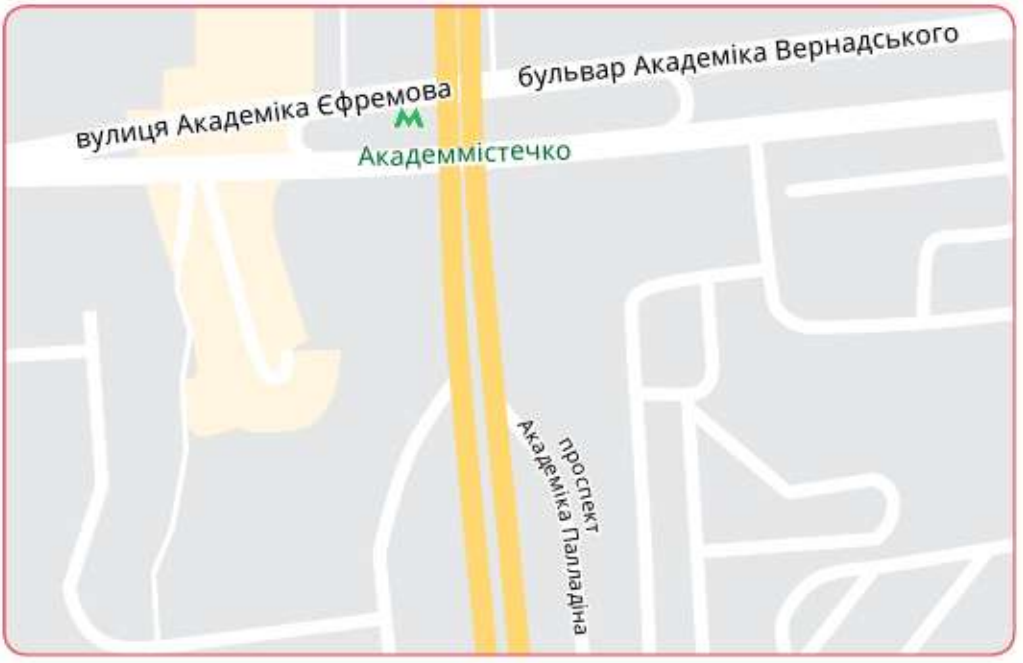

7. Уяви, що ти з однокласниками й однокласницями працюєш у комісії, що займається перейменуванням вулиць. Об'єднайтеся в групи та проведіть засідання. Вирішіть, яку вулицю чи інший об'єкт варто перейменувати. Чому? Якою буде його нова назва? Рішення ухваліть голосуванням.

У кожному великому місті є відома вулиця чи площа, яку називають "візитівкою" цього місця. Це привабливa туристична точка, яку обов'язково відвідують гості міста, та певний "портрет", який презентує населений пункт.

8. Яке враження складається в тебе про міста з ***фотографій 5–9***? Обміняйтеся думками з однокласниками й однокласницями.

5

Пам'ятник герцогу (дюку) де Рішельє, одному із засновників Одеси, на Приморському бульварі

6

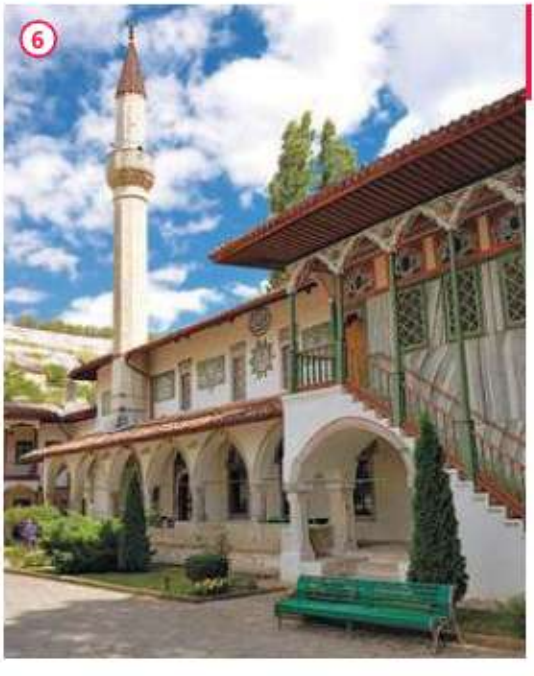

Ханський палац у Бахчисараї. Саме тут розміщувалася резиденція кримського хана

7

Пам'ятник "Слава шахтарській праці" на Шахтарській площі в Донецьку

Площа Ринок у Львові. Класична середньовічна європейська площа, на якій відбувалася торгівля протягом століть

Будинок Державної промисловості (Держпром) у Харкові. Перший хмарочос в Україні, пам'ятка архітектури в стилі конструктивізму

Підсумкові запитання і завдання

1. Що нового ти дізнався / дізналася про назви твого рідного краю?
2. Чому важливо знати про історико-географічні назви рідного краю?
3. Про що свідчить зміна назв вулиць? Чи потрібно змінювати назви міст і вулиць? Чому?
4. Що ще ти хотів / хотіла б дізнатися про історико-географічні назви, які тебе оточують?
5. Пригадай, як на одному з попередніх уроків ти будував / будувала нове місто. А зараз у цьому уявному місті в тебе є можливість придумати назву для однієї з вулиць. Як би вона називалася? Чому?
6. Прогуляйся вулицями твого населеного пункту. Зверни увагу на їх назви. Запиши ті з них, значення яких тобі відоме / зрозуміле.

Тема 7

Україна на карті в минулому і тепер

§ 17. Старовинні й історичні карти

Про що можна дізнатися з історичних карт?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *виокремлювати основні елементи карти та пояснювати їх значення за допомогою легенди карти;*
- *розрізняти сталі та змінні об'єкти карти;*
- *визначати орієнтацію об'єктів відносно сторін світу;*
- *визначати на карті положення географічних об'єктів, місця історичних подій;*
- *прокладати уявні маршрути подорожей.*

1. Для чого і як створювали перші карти?

1. Пригадай, чи завжди людство вело осілий спосіб життя. Як ти думаєш, чому в минулому і сьогодні люди переміщуються з однієї території на іншу?

Ми, люди, обожнюємо подорожувати. І не лише під час дозвілля! В усі часи були сміливці, які вирушали в далекі й небезпечні подорожі. Часом — не маючи ані найменшого уявлення про пункт призначення. Іноді — керуючись вказівками тих, хто вже здолав цей шлях раніше.

Якщо ти коли-небудь намагався / намагалася потрапити кудись за допомогою усних вказівок, то знаєш, що це може бути дуже непросто. "Коли побачиш зелений будинок, пройди ще трохи й повертай ліворуч". Трохи — це скільки? Для когось — десять кроків, а для когось — 500 метрів. Тож, що для далеких подорожей потрібні карти, людство зрозуміло доволі давно. Можливо, створювати їх почали приблизно тоді ж, коли й, власне, винайшли писемність. Достеменно ми не знаємо.

Найдавнішою об'ємною картою, яку поки що вдалося знайти археологам, є плита із Сан-Белека, що у Франції. Це великий камінь (майже чотири на два метри), на якому висічене тривимірне зображення долини річки Одет у французькому регіоні Бретань. Цій карті приблизно чотири тисячі років.

2. Уяви місцевість, зображену на цій давній карті. Якби тобі довелося використовувати цю карту, на що саме ти орієнтувався / орієнтувалася б? Чим ця карта несхожа на ті, які ти звик / звикла бачити?

Фрагмент карти, висіченої на плиті із Сан-Белека

Зважаючи на вік знахідки, учені поки не можуть точно сказати, для чого використовували цю карту. Можливо, вона допомагала місцевим правителям контролювати свої землі. Може, була просто виявом спроможності виконати таку складну роботу.

Уяви, які знання повинен був мати картограф, щоби створити схему місцевості, не маючи змоги, скажімо, політати над нею! Адже треба позначити важливі об'єкти відносно одне одного: річку, берег моря, гори чи пагорби, ліс або яр. Що вже казати про карту світу! Це складне завдання, яке потребує знань і досвіду багатьох людей — мандрівників, купців, мореплавців…

Однією з найдавніших карт світу (а не окремої місцевості), що збереглася, є вавилонська.

3. Пригадай, який ще вавилонський документ зберігся до наших днів.

Вавилонська карта світу, створена приблизно 2600 років тому

Для нас карта доволі незвична. По-перше, вона — кругла! Центр світу, звісно, — у Вавилоні. По-друге, вона містить і реальні географічні об'єкти, і міфічні. Карта створена на глиняній табличці, на зворотному боці є описи зображеного.

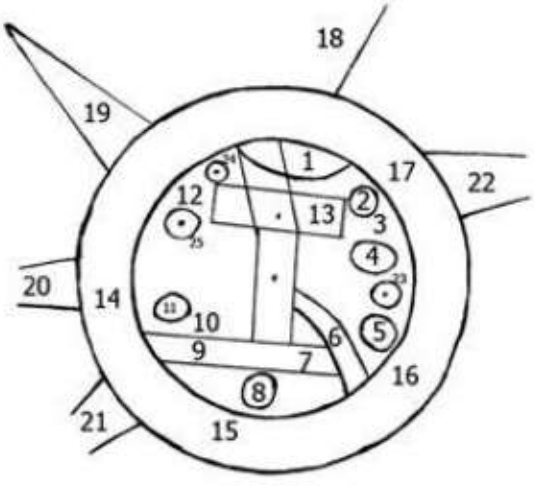

1. Гора
2. Місто
3. Урарту
4. Ассирія
5. Дер
6. ?
7. Болото
8. Елам
9. Канал
10. Біт Якін
11. Місто
12. Габбан

13. Вавилон, розділяється Євфратом на дві частини

14–17. Океан

18–22. Міфологічні об'єкти

23–25. Непідписані об'єкти

Учені припускають, що її могли використовувати для того, щоб розповідати дітям про далекі землі. Або це могла бути частина якоїсь ґрунтовнішої праці. Науковці змогли трохи зрозуміти, що ж зображено на цій карті.

Усі важливі (і реальні) об'єкти на цій карті розташовані всередині великого подвійного кола. Там позначені міста й країни (сім кружечків), болото, канал та інше. Паралельні лінії посередині — це річка Євфрат. Подвійне коло підписане як "гірка ріка" — це море або океан, що оточує суходіл. А от зовнішні трикутні "промені зірки" — це далекі землі, які, на думку творців карти, населяють дивовижні істоти.

4. Дай відповіді на запитання.

- Як ти думаєш, чому Вавилон розташований у центрі карти?
- Що ця карта розповідала сучасникам?
- Що вона розповідає нам сьогодні?
- Що необхідно вченим, щоб "розшифрувати" таку карту?

На перший погляд, ці карти умовні й зорієнтуватися по них непросто. Звісно, із часом мандрівники та картографи навчилися переносити на папір чи інший носій обриси островів, річок, міст, краще витримувати розміри, щоб відстань між об'єктами була схожою на реальну. Поступово карти ставали схожими на сучасні. Принаймні в описі тієї частини планети, яку могли пізнати тодішні картографи.

Давньогрецький політик і письменник Гекатей Мілетський, автор книги "Землеопис" (де вперше згадують скіфів, які мешкали на території сучасної України півтори тисячі років тому), уявляв світ приблизно так.

Реконструкція карти Гекатея Мілетського з трактату "Землеопис", 2600 років тому

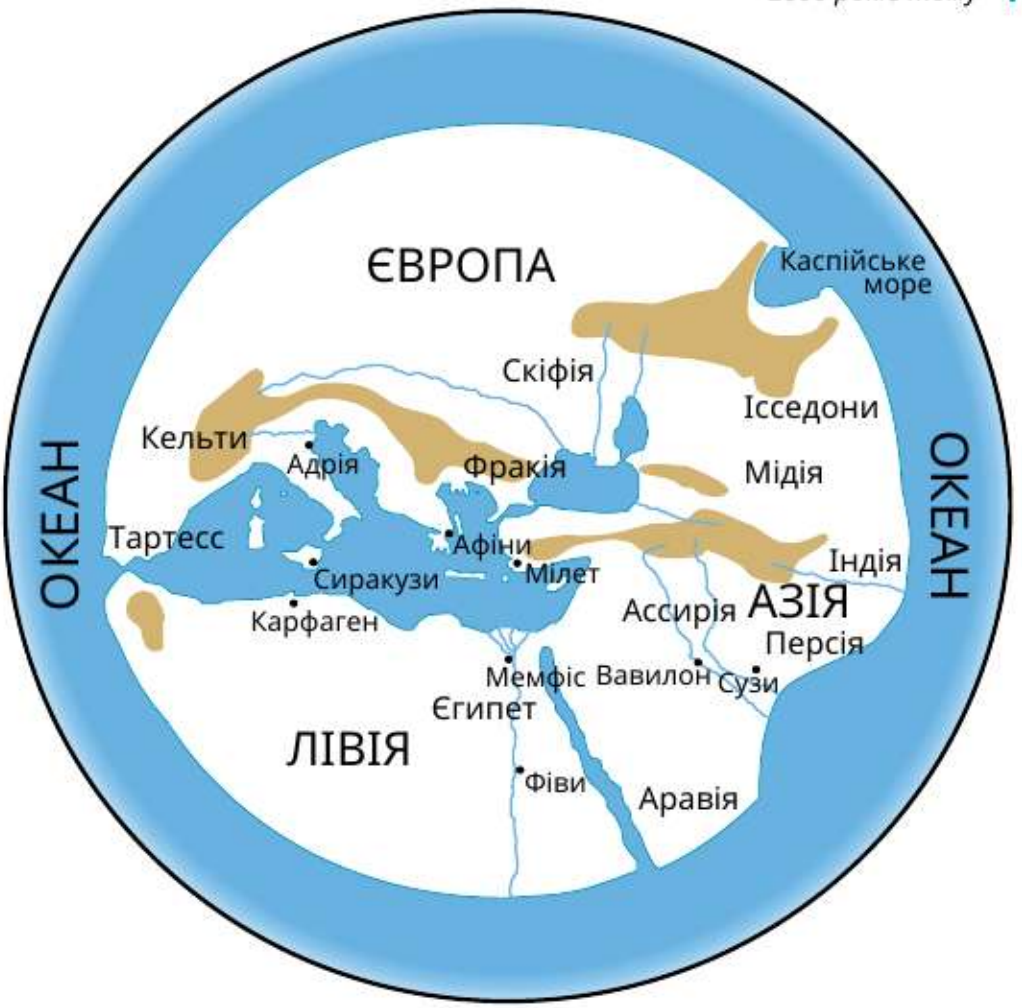

Давні греки ще не знали про існування Америк, Австралії чи про реальні розміри Євразії, Африки, проте доволі точно описували ті землі, де бували.

Із часом мистецтво виготовлення карт розвивалося, вони весь час уточнювалися. Ось такий вигляд мала карта світу після географічних відкриттів 15–16 ст.

5. Чи ти впізнаєш тут континенти? Спробуй знайти українські землі.

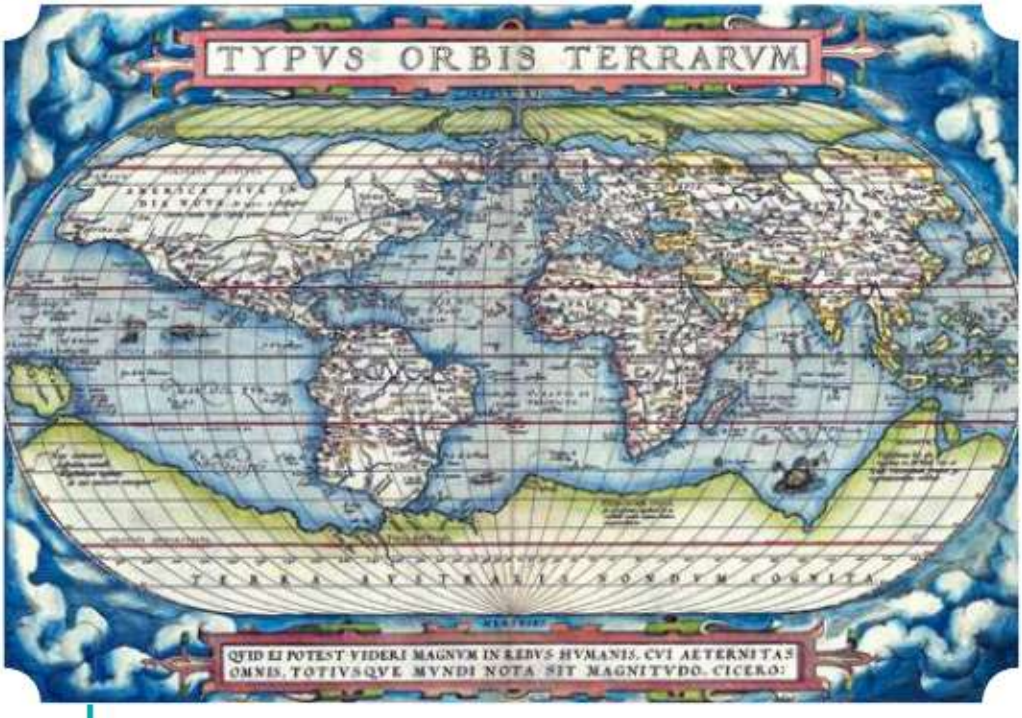

Театр земного кола. Географічний атлас Ортелія, 1570 рік

А так виглядає сучасна карта світу, виготовлена за допомогою вимірювань із Землі та космосу.

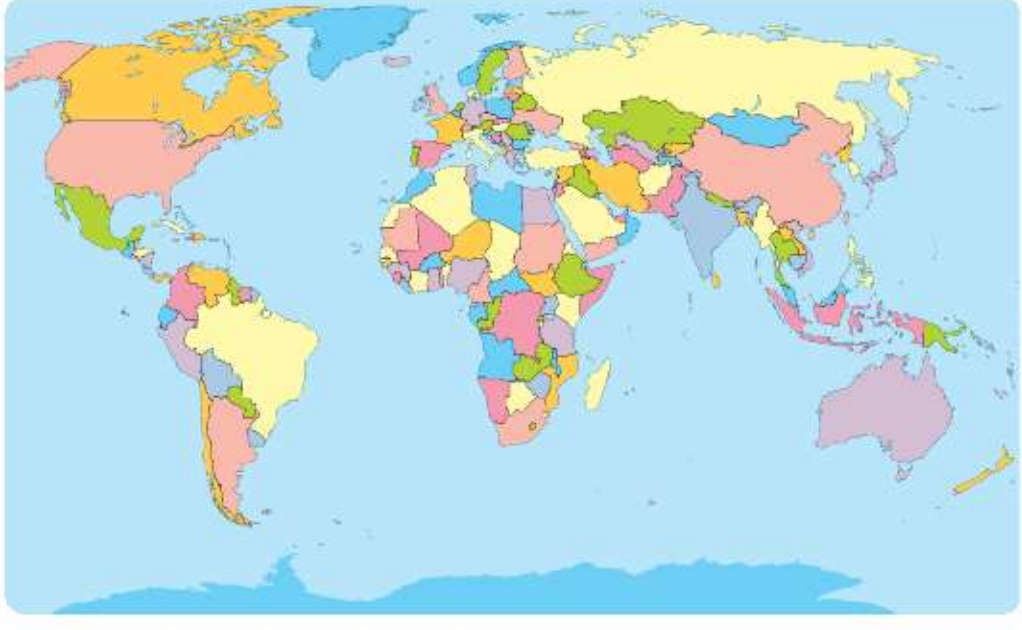

2. Континенти, Європа і Україна на старовинних і сучасних картах

Наскільки правильною буде карта, залежить від майстерності автора й точності наявних у нього відомостей. Тому старовинні карти можуть суттєво відрізнятися одна від одної. Як же зрозуміти, що на них зображено?

Досліджувати старовинні карти нам допомагають так звані незмінні об'єкти. Людські поселення, фортеці чи поховання можуть із часом зникати чи змінювати назви. Але річки, моря, озера, острови, ліси, континенти змінюються набагато повільніше. Тож якщо вони нанесені на карту, це дає змогу зрозуміти, де було розташоване, скажімо, поселення або фортеця, яких уже не існує, або порівняти дані з карт різних часів.

6. Роздивися карту 17 ст. Ніколя Сансона та сучасну мапу. На обох знайди Крим і Дніпро. Які відмінності в розташуванні географічних об'єктів ти помічаєш?

Ніколя Сансон. Карта Малої Татарії, України, Московії та Польщі, 1665 рік

7. Перед тобою два зображення — карта 15 ст., створена італійцем Фра Мауро, і сучасна світлина тієї самої частини планети, зроблена з космосу. Розглянь їх і знайди відповіді на запитання.

- Про які континенти європейці ще не знали в середині 15 ст.?
- Який континент зображений найточніше?

Фра Мауро. Карта світу, 15 ст.

Супутниковий знімок Землі з космосу

3. Що таке історична карта? Як читати історичну карту?

Окрім старовинних карт, важливими для вивчення історії є і дослідницькі історичні карти. Саме їх ти зустрічатимеш у підручниках і атласах. На таких картах зазвичай зображені певні землі в обраний період часу та події, що там відбувалися. Автор карти може позначити, які народи мешкали в певному регіоні, описати хід битви, дослідити торговельний маршрут, позначити, як території змінювали належність до певної держави й навіть чому це траплялося. Історична карта обов'язково має вказувати час, якому вона присвячена. Саме історична карта розповідає, як відбувалися події у часі та просторі.

Історична карта — це різновид карт, де відображені історичні події, явища і процеси в конкретний період часу на певній території.

Історичні карти допомагають добре орієнтуватися в історії. Із назви можемо дізнатися про тему карти та історичний період (якщо йдеться про конкретний час). Масштаб допомагає зрозуміти, наскільки велика перед нами територія. Але найважливішою для розуміння є легенда карти.

Масштаб *(з німецької "Maß" — мірило, "Stab" — палиця)* — дробове число, яке показує, у скільки разів зменшено зображення місцевості на карті порівняно зі справжнім розміром. Тобто скільки сантиметрів реальної площі вміщає один сантиметр на карті.

Щоб скористатися історичною картою, потрібно знати "код", — навчитися розпізнавати різноманітні позначки, кольори та інше.

Легенда карти

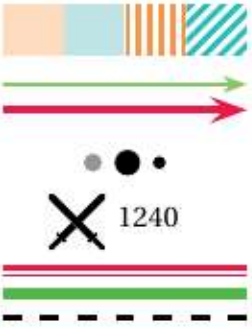

межі розселення племен і народів, території країн і держав

напрямок руху учасників подій

населені пункти

місця і дати битв

кордони держав і території всередині них

8. Знайди на ***картах 1–2*** легенду, назву та масштаб. Що можна дізнатися із цих умовних позначень?

Карта 1 • *Українські землі на початку 19 ст.*

Карта 2 • *Конотопська битва (29 червня 1659 року)*

9. Розглянь ***карту 3***. З'ясуй, чи позначені на ній: сучасний кордон України, залізниця та автотраси, скіфські кургани, м. Київ, Запорозька Січ, м. Чигирин, маршрут походу війська Богдана Хмельницького в 1648 році. Що ще ти можеш дізнатися, розглядаючи цю карту? А чого не можеш?

Карта 3 • *Українське козацтво в битвах і походах*

Підсумкові запитання

1. Скільки років найдавнішій відомій натепер карті? Із чого вона зроблена?
2. Які знання потрібні, щоби створити карту?
3. На які запитання може відповісти історична карта?
4. Що можна дізнатися з легенди карти?
5. Як історичні карти пов'язані з простором і часом?

§ 18. Територія України й українська держава на картах минулого

Як за допомогою карт можна простежити розвиток української державності?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *зіставляти карти України різних історичних періодів;*
- *співвідносити розповідь або текст з історії України з картою цього періоду;*
- *називати державні утворення на території України;*
- *розташовувати карти в часовій послідовності.*

1. Територія України й історичний розвиток української державності

Як ти вже знаєш, збережені до наших днів карти, складені протягом минулих століть, є важливими історичними джерелами. Зіставляючи карти різних часів, можна дізнатися, як змінювалося уявлення людини про світ, як людина досліджувала нашу планету, як змінювалися назви географічних об'єктів.

Люди віддавна намагалися створити схему місця, в якому вони мешкають. Історики вважають, що найстарішою схемою поселення на території сучасної України може бути відбиток зображення на кістці мамонта в поселенні Межиріч. Воно розташоване на території сучасної Черкаської області. Цій карті приблизно 17 тисяч років. Щоб виготовити її, невідомий автор видряпав геометричні фігури на уламку бивня мамонта. Тодішні мисливці активно полювали на цих тварин.

Безумовно, ця робота більше схожа на малюнок, а не на карту в сучасному розумінні. Але візерунки дуже схожі на зображення вулиць і будинків.

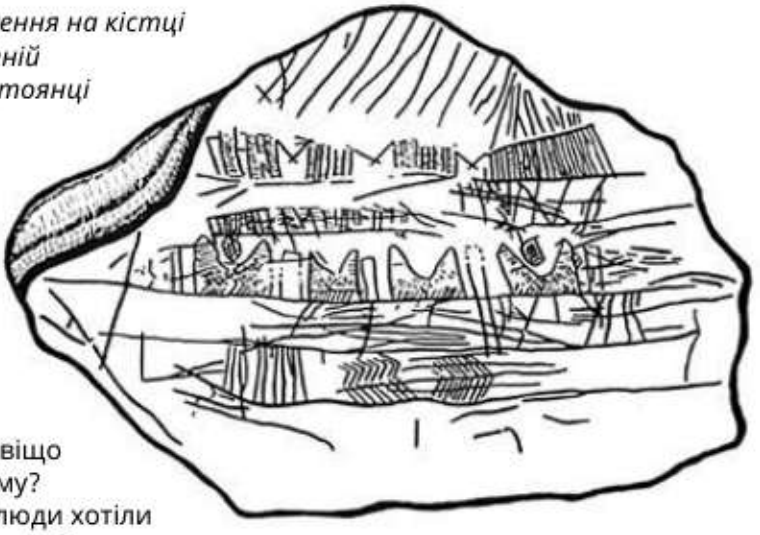

Відбиток зображення на кістці мамонта, знайденій на Межиріцькій стоянці

1. Як ти думаєш, навіщо створили цю схему? Яку інформацію люди хотіли зберегти та передати?

Землі сучасної України заселені дуже давно. Такі люди, як ми, тобто виду "людина розумна" (*homo sapiens*), з'явилися на наших землях приблизно 40 тисяч років тому, за кам'яної доби. Її так називають, бо історики вивчають цей час за залишками знарядь праці, виготовлених з каменю. Археологи переконані, що існували й дерев'яні знаряддя праці, однак вони не збереглися. У ці часи людство виживало завдяки полюванню та збиральництву.

Відомий археолог Вікентій Хвойка зробив чимало відкриттів давніх поселень на українських землях. Посеред Києва, на вулиці Кирилівській, він під час розкопок знайшов залишки стоянки давніх людей. Вони мешкали тут приблизно 20 тисяч років тому.

Спливали тисячоліття, людство помалу осідало. Полювання та збиральництво доповнили, а тоді майже витіснили скотарство та землеробство. Поступово люди навчилися обробляти мідь. У цей період (7,5–4,5 тисячі років тому) на території України мешкали вже величезні племена з розвиненою культурою. Вони виготовляли розписний глиняний посуд, прикраси, зводили будинки (іноді навіть двоповерхові), в яких були печі та окремі кімнати для сім'ї.

Біля села Трипілля, у Київській області, уже відомий нам Вікентій Хвойка відкопав поселення давніх землеробів. Згодом були викопані ще поселення. Стало зрозуміло, що це лише невеличкі осередки культури, поселення якої вкривають величезні території. Тільки на теренах України виявили понад дві тисячі пам'яток. Цю культуру називають кукутенсько-трипільською, або трипільською.

Трипільські племена селилися поблизу річок — на високих берегах. Як стверджують учені, в одному поселенні могли жити кількасот мешканців. Вони зводили житла по колу, виготовляли керамічний посуд

із самобутнім орнаментом. Дехто, окрім землеробства та скотарства, також займався риболовлею та полюванням. Із часом трипільці опанували ткацтво, навчилися виготовляти прикраси та риболовні гачки з міді. Трипільці були, на думку істориків, основним населенням сучасної території України, зокрема Правобережжя, майже півтори тисячі років.

2. Знайди на ***карті 1*** відповідь, чому ці племена ввійшли в історію під назвою "трипільці".

3. На території яких країн виявили поселення кукутень-трипільської культури?

Карта 1 • *Межі поширення кукутень-трипільської археологічної культури*

4. Як ти вважаєш, чому на цих землях розвинулося саме землеробство? Що було важливим для землеробських племен під час вибору місця проживання?

Кожний період розвитку українських земель відображений у картах. Вивчаючи їх, ми можемо побачити, як змінювалася приналежність земель у певний час. Зміни ці бували швидкими та разючими.

Наприклад, за часів Русі місцевими племенами правили князі. Влада в них була спадкова. Але через постійні війни землі раз по раз змінювали володарів. Тож територія то збільшувалася, то зменшувалася. За правління князя Ярослава Мудрого (11 ст.) Русь об'єднувала князівства на землях від північного узбережжя Чорного моря, довкола великих річок — Дніпра та Дністра, і до Балтійського моря на півночі континенту.

Кількома століттями пізніше утворюється держава Військо Запорозьке (17 ст.). Вона охопила набагато менше північних територій, але значно розширилася на південь, захід і схід. Очолював державу виборний гетьман. На жаль, утримати самостійність українській козацькій державі не вдалося. Через певний час Україна була поділена по Дніпру між Польсько-Литовською та Московською державами. А наприкінці 18 ст. західноукраїнські землі ввійшли до складу Австрійської імперії, а інша частина нашої країни довго перебувала під управлінням російських правителів.

На початку 20 ст. утворилася Українська Народна Республіка (УНР). Вона проіснувала з 1917-го по 1921 рік. До її складу входили центральна, південна та східна Україна, а керувала державою обрана група людей: спочатку Українська Центральна Рада, а потім — Директорія УНР.

Пізніше Україна увійшла до складу величезної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Керував Україною та іншими республіками уряд, розташований у Москві.

***Карта 2** • Україна в складі СРСР*

5. Визнач, які періоди історії України відображені на ***картах 3–6***. Зверни увагу — сучасний кордон України позначено білим кольором.

6. Установи правильну послідовність історичних карт відповідно до вживання зазначених назв українських земель.

2. Сучасна карта України

Україна відновила свою незалежність у 1991 році й тоді ж були визначені її кордони. Тож на карті світу з'явилася держава Україна. Нині територія України — це 24 області й Автономна Республіка Крим.

7. Знайди на карті України:

- область чи регіон, де розташоване твоє місто, село, селище;
- місто, що є центром твоєї області (регіону);
- столицю нашої країни.

У наш час картографи та художники створюють безліч карт, які відображають те, наскільки різноманітними, дивовижними і неповторними є культура, історія, природа України. Наприклад, у 2015 році українська художниця-ілюстраторка Марися Рудська створила карту визначних споруд України.

Бувають карти, складені з орнаментів писанок, притаманних різним регіонам, із візерунками вишиванок.

А є карти з гербів і прапорів областей України.

Спеціалісти з Конгресу захисту української мови створили карту міст, у яких народилися видатні мистці та мисткині, діячі та діячки України.

8. Чому, на твою думку, створюються такі карти?
9. Що важливо знати та вміти, щоб "читати" подібні карти?
10. Чим сучасні різноманітні карти України можуть бути корисними під час вивчення її історії?

Підсумкові запитання і завдання

1. Де знайшли найдавнішу карту-схему на території України?
2. Хто такі трипільці?
3. Територія якої держави була більшою — Гетьманщини чи Української Народної Республіки?
4. Розпитай дорослих, які місця України, пов'язані з історичними подіями, вони колись відвідали. Знайди їх на карті України.

Тема 8

Історико-етнографічні регіони України

§ 19. Історико-географічні регіони України та світу

Чим відрізняються окремі регіони країни? Як вони утворюються? Що таке "мій край"?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *називати історико-географічні регіони України;*
- *знаходити на карті історико-географічні регіони України;*
- *пояснювати, що означає поняття "історико-географічний регіон";*
- *наводити приклади історико-географічних регіонів в Україні та поза її межами;*
- *пояснювати причини різноманітності історико-географічних регіонів.*

1. Що таке історико-географічні регіони та як вони з'являються?

1. Які природні відмінності існують між різними регіонами України?
2. Як ти розумієш слова французького історика Поля Відаля де ла Блаша: "Історія народу невіддільна від краю, де він живе"? Знайди в матеріалах параграфа підтвердження цих слів.

Поль Відаль де ла Блаш

Протягом історії племена та народи освоювали різні місцини. Хтось обирав землі біля моря, хтось — на просторій рівнині: на височині чи в низині, біля річок і пагорбів. Деякі племена осідали в горах, інші — у степах.

Навіть одними і тими самими промислами, як-от рибальство чи полювання, на різних територіях люди можуть займатися по-різному.

Адже тепла річка чи холодні північні води, рівнина чи неприступна скеля суттєво відрізняються за умовами.

Дослідники виокремлюють різноманітні природні регіони. В Україні — це Карпатські та Кримські гори, ліс, лісостеп, степ. Життя в будь-якому з них формує певні відмінності в побуті, традиційних стравах чи будівництві житла, заняттях. Країни часто об'єднують різні природні регіони, а отже і людей, які звикли жити трохи не так, як сусіди. Коли ж ці землі потрапляли в минулому під владу певних правителів, до складу різних держав, то в них з'являлися відмінності ще й у мові, суспільних звичках. Однак ці території давно сформували свої назви, в яких відображається або особливість розташування, або наявні чи зниклі географічні назви. Також це можуть бути історичні події, процеси, які вплинули на особливість цього регіону.

***Карта 1** • Фізико-географічні зони України*

3. Пригадай, що таке історична топоніміка. Які особливості території можна визначити в таких назвах окремих територій, регіонів, як: Середнє Подніпров'я в Україні, Помор'я в Польщі, Країна Басків в Іспанії чи Аквітанія (латинською *aqua* — вода) у Франції?

4. Порівняй ***карти 1*** і ***2***. Знайди на карті історичних регіонів ті назви, які можна пояснити даними ***карти 1***. Про що це свідчить?

5. Порівняй ***карти 2*** і ***3***. Знайди історичний регіон, в якому ти живеш, та адміністративну область, яка стосується цього регіону.

Карта 2 • *Історичні регіони України*

Карта 3 • *Сучасний адміністративний поділ України*

Зверни увагу, що на картах межі історичних регіонів / земель не окреслюють чіткими лініями, а самі території — це просто кольорові плями на карті. Це пов'язано з тим, що зазвичай складно чітко визначити, де один регіон та особливості його природи, історії, культури закінчується та починається інший. Нерідко історичні регіони / землі переходять через кордони сучасних держав й охоплюють більшу територію. Тому на картах державні кордони та кордони розселення народу можуть не збігатися. Наприклад, українці мешкали та мешкають нині в таких регіонах Польщі, як Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Надсяння, на Берестейщині на території сучасної Білорусі. Є українці на Мармарощині на території Румунії чи на Пряшівщині на території Словаччини.

Що ж таке історико-географічний регіон? Під час дослідження планети люди поділили її на географічні регіони. Вони відрізняються між собою (різний клімат, наявність чи відсутність річок, гір тощо). Але для людей також дуже важливою є відмінність культур, які виникли в цих регіонах, — їхнє минуле, традиції, особливості господарювання, суспільний устрій.

Історико-географічний регіон — окрема територія в межах країни, що має свої особливості завдяки природним та історичним чинникам.

Походження назви таких регіонів часто можна зрозуміти, якщо уважно подивитися на карту. Наприклад, місто Запоріжжя дістало свою назву, бо розташоване за порогами Дніпра. Поглянь на річку Дніпро на карті. Ти можеш побачити, що річка в кількох місцях розширюється. Це штучні моря: Київське, Канівське, Каховське. Вони виникли після зведення великих гребель для виробництва електроенергії. До побудови гідроелектростанцій на Дніпрі існували пороги — виходи каміння.

Дніпровські пороги на межі 19 і 20 ст.

Вони, з одного боку, заважали судноплавству, а з іншого — захищали мешканців Запорожжя. Багато століть ці пороги були природним кордоном між степом і Середнім Подніпров'ям, між кочівниками та тими, хто вів осіле життя. Отже, ця назва відображає важливу властивість території і містить згадку про ці землі в минулому.

6. Як долали пороги Дніпра до того, як у річці штучно підняли рівень води?

Іноді в назві відображається не географічний чи природний вплив, а історія земель. Наприклад, Галичина дістала свою назву від міста Галич, яке було центром цієї території ще від 11 ст. Як вважають історики, слово "Галич" має спільне походження з грецьким словом "галас" — сіль. Адже в давнину ця земля була відома своїми покладами солі. А назва "Слобожанщина" вказує, що тут було багато слобід (слобода — свобода) — вільних козацьких поселень, мешканці яких на певний період були звільнені від багатьох повинностей або податків.

2. Історико-географічні регіони поза межами України

З матеріалів параграфа про історичну топоніміку та назви рідного краю ти вже знаєш, яким різним і незвичайним може бути походження назв, що позначають історичні місця.

7. Знайди на ***карті 4*** історичний регіон Франції — Бретань. Поміркуй про зв'язок між назвами "Бретань" і "Велика Британія".

Карта 4 • *Приклад переселення народів у 5 ст.*

Давні племена англів і саксів жили на території сучасних Німеччини та Данії. Півтори тисячі років тому вони переселилися на землі сучасної Англії та дали цій країні назву. А племена бритів, від яких походить назва Британських островів, — переселилися на територію сучасної Франції, на півострів Арморика. І через деякий час уже цей півострів почали називати Бретань.

Мешканці Бретані століттями вели відлюдницький спосіб життя. До столиці Франції, Парижа, — далеко, до активних торговельних шляхів чи великих міст — теж. Та й розмовляли тут своєю мовою, яку не розуміли сусіди — мешканці інших французьких регіонів. Жителі Бретані й надалі називають себе бретонцями. Як зазначають історики, ще сто років тому парижани не розуміли говірки бретонців й асоціювали їх з дерев'яними черевиками сабо, які не носили в інших районах Франції.

Чимало регіонів, що входять до складу сучасної Франції, дуже відрізняються один від одного. На карті Франції можна знайти Нормандію, Іль-де-Франс, Бургундію, Прованс та інші історичні території, що в різні часи були самостійними країнами або входили до складу інших держав. Через різні географічні, кліматичні умови господарство та культура цих регіонів відрізнялися. Зокрема житла, одяг, страви мешканців єдиної нині країни були різними. Наприклад, приморська Бретань відома стравами з морепродуктів, Нормандія, що славиться яблуневими садами, пишається різноманітними стравами із яблуками, а Прованс, розташований поблизу Італії, запозичив деякі страви сусідів.

У сусідній з нами Польщі теж є історичні регіони, які протягом тисячоліття набули своїх особливостей. Мазовія, Великопольща, Померанія, Сілезія та інші утворюють сучасні воєводства (схожі на наші області), однак зберігають свої культурні відмінності. Богемія та Моравія у Чехії, Ломбардія й Тоскана в Італії та багато інших регіонів у різних країнах зберігають не лише свої назви, а й пам'ять про минуле, бережуть унікальну культуру та історичну спадщину.

3. Що таке "мій край" та як він пов'язаний з історичним регіоном, у якому розташований

8. Пригадай, що таке "велика" та "мала" батьківщина. Чим відрізняються ці поняття? Як історики пояснюють значення назви нашої країни?

9. Знайди на карті свій край. До якої області та якого історичного регіону він належить? Чому він так називається?

Історико-географічні регіони є всюди. Тож учені-краєзнавці вивчають історію, географію, культуру мешканців цих територій, країв. Краєзнавство є частиною великої історії. Воно знайомить усіх охочих з історіями сімей і видатних осіб-вихідців із цього регіону або тих, хто своєю діяльністю його прославив. Історія рідного краю вивчає його

історичну топоніміку, пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язаність минулого цього історичного регіону чи одного з його міст або сіл із історією всієї країни та континенту.

10. Що тобі хотілося б дізнатися про минуле та сучасне твого краю? Запиши свої запитання. Порівняй їх із запитаннями однокласників та однокласниць.
11. Які історичні особи, діячі пов'язані з минулим і сучасним твого краю? Звідки про це можна дізнатися?
12. Про що або про кого можна дізнатися в краєзнавчому музеї? Чому він називається саме так? Які експонати ти там розмістив / розмістила б?

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке історико-географічний регіон?
2. Назви щонайменше три історико-географічні регіони України.
3. Чи завжди збігаються територія області та історико-географічного регіону? Чому?
4. Наведи 2–3 приклади історико-географічних регіонів в інших країнах.
5. Разом із батьками або однокласниками й однокласницями відвідай краєзнавчий музей у твоїй місцевості, області. Напиши уявний лист п'ятикласникам і п'ятикласницям з іншого історико-географічного регіону про найцікавіші експонати цього музею.

§ 20. Етнокультурні особливості регіонів України

Що таке етнографія? Етнографічні особливості регіонів в Україні та що їх об'єднує

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати значення і походження поняття "етнографія";*
- *наводити приклади етнографічних відмінностей регіонів України;*
- *наводити аргументи щодо причин різноманітності історико-географічних регіонів.*

1. Що вивчає наука етнографія

1. Що об'єднує поняття: етностиль, етнокафе, етноінтер'єр, етнодизайн? Чим мають вирізнятися такі кафе, інтер'єри чи дизайн одягу?
2. Що таке національний костюм? Чим він відрізняється від повсякденного одягу?

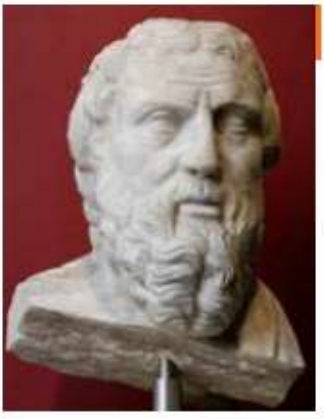

Геродот, давньогрецький історик

Ще в Стародавньому Єгипті чотири-три тисячі років тому в писемних джерелах з'явилися описи народів, які жили по сусідству з єгиптянами. Дві з половиною тисячі років тому грецький учений Геродот, якого називають "батьком історії", подорожував відомими давнім грекам землями. Він спостерігав за місцевим населенням і докладно все описував. Зокрема відвідував Геродот і територію сучасної України — степи Північного Причорномор'я, де тоді осіли племена скіфів. Саме Геродот залишив нам відомості про їхній зовнішній вигляд, звичаї і заняття.

В усі часи люди виявляли неабиякий інтерес до інших народів, намагалися дізнатися, як ті живуть, що в них є спільного та відмінного. Уважно слухали мандрівників, які на власні очі бачили далекі землі. Ті ж переповідали свої враження, вели щоденники в подорожах, писали додому листи про невідомі раніше племена й народи, їхні звичаї тощо.

Поступово з'явилися дослідники, які вивчали шлях, пройдений різними племенами і народами у своєму розвитку. Тож виникла галузь знань, яка вивчає опис народів, особливості їхнього вбрання, житла, кухні, звичаїв, пісень, танців, святкувань тощо.

Етнографія *(походить від грецьких слів "етнос" — народ, плем'я і "графос" — пишу)* — наука, що описує та вивчає культурні особливості народів світу.

Результати дослідницьких подорожей-експедицій учені описують у численних книжках, а знайдені предмети побуту чи інші цікаві речі передають у спеціальні музеї, які називаються **етнографічними**. Етнографію також називають народознавством, або в нашій країні — українознавством. Зверни увагу, що українська етнографія вивчає не лише особливості національного життя етнічних українців, а й усіх інших народів, що населяють нашу країну. В Україні живуть представники понад сотні народів — кримські татари, поляки, румуни, молдавани, болгари, гагаузи, росіяни, євреї та інші.

3. Розглянь ***джерела 1–5*** і поміркуй, що вивчають науковці-етнографи.

4. Роздивися килими на світлині (***джерело 1***). Що необхідно було мати в господарстві, щоб ткати такі вироби?

5. Що, на твою думку, сприяло появі форми житла, зображеного на фотографії (***джерело 2***)?

6. Чим відрізняються помешкання різних регіонів України (***джерела 4–5***)? Чи можна зрозуміти зі світлин, якими є природні та кліматичні умови в цих регіонах?

Джерело 1

Світлини з експозиції Національного центру народної культури "Музей Івана Гончара", м. Київ

У колекції музею зберігаються вишиті рушники, зразки тканини, килими, посуд, давні дитячі іграшки, музичні інструменти, писанки, дерев'яні різьблені речі та ще понад 15 тисяч різних експонатів, що розповідають про культуру українського народу.

Значне місце серед етнографічних музеїв України посідають музейні комплекси просто неба — музеї народної архітектури та побуту. Їх ще називають скансенами. Найбільший музей нашої країни, в якому можна побачити житло та господарські будівлі українців: кузні, вітряки, млини, криниці тощо — розташований в Києві на території колишнього села Пирогів. Це Національний музей народної архітектури та побуту України. Приїхавши сюди, можна познайомитися з тим, як століття тому українці пристосовували своє повсякденне життя до місцевості, природних умов, клімату та до інших особливостей території, де вони мешкали. Подібні музеї є в Чернівцях, Львові, Переяславі на Київщині, Прелесному в Донецькій області та інших місцях.

Джерело 2

Хата із с. Лихобора. Експозиція Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького

Джерело 3

Пасіка з Полісся. Відновлено на території Національного музею народної архітектури та побуту України, м. Київ

Джерело 4

Реконструкція помешкання на Закарпатті в Музеї екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах, м. Рахів, Закарпатська обл.

Джерело 5

Реконструкція кримськотатарського помешкання в Музеї історії та культури кримських татар, м. Бахчисарай, АР Крим

2. Особливості етнографії як науки

Вивчення побуту, різновидів помешкань і способів їх побудови, вбрання та діалектів мови допомагає історикам формувати знання про минуле. Етнографи досліджують, якими були фасони повсякденного чи святкового вбрання у певній частині світу або України, які були прикраси, якою мовою говорили люди, які меблі виготовляли, яким стравам надавали перевагу. Тобто вони вивчають ті предмети, які залишилися від минулих поколінь. Такі речі не завжди є незмінними — візерунки на вишивках або тканинах чи взагалі вбрання можуть змінюватися під впливом моди чи сусідів. Звісно, залежно від матеріалу щось передається з покоління до покоління, щось зникає. Скажімо, одяг, якщо його надійно не зберігати, зіпсується швидше, ніж кам'яна фортеця чи глечик.

Те саме стосується звичаїв і традицій, які пройшли крізь століття і, ймовірно, змінювалися із часом. Тому етнографи ретельно збирають і відновлюють те, що збереглося, та досліджують, як із плином часу змінювалися традиції, звичаї, мова чи мода.

Вечорниці в День Андрія Первозванного

Етнографи також займаються і так званими "польовими" дослідженнями — виїжджають до досліджуваного регіону. Там вони проводять опитування, спостерігають за повсякденним життям, вивчають пережитки — обряди чи звичаї, які втратили початковий сенс, але досі існують. У музеї може й не бути старовинних предметів побуту чи одягу, бо вони просто не збереглися. Однак етнографи дізнаються про історію культури не лише з **артефактів** (предметів старовини), а й зі спогадів, щоденників, переказів тощо. Також вони можуть аналізувати сучасні мовні елементи (народні пісні абощо) і досліджувати їхнє походження.

Артефакт *(з латинської — "штучно зроблений")* — продукт людської діяльності, предмет, що містить інформацію про минуле: господарські знаряддя, зброя, одяг, предмети культу і поклоніння тощо; археологічна пам'ятка.

7. Роздивися сторінки з книги української дослідниці Оксани Косміної "Традиційне вбрання українців". Що саме є предметом зацікавлення науковиці? Чому, на твою думку, нині тривають етнографічні дослідження, а їх результати, висвітлені в книгах, цікаві для багатьох відвідувачів книгарень і музеїв?

3. Етнографічні відмінності історико-географічних регіонів України

8. Пригадай із попереднього параграфа, які природні зони та історико-географічні регіони є в нашій країні.

9. Поміркуй, чим можуть відрізнятися заняття, вбрання, страви українців, що живуть на Поліссі, Закарпатті, Причорномор'ї, Чернігово-Сіверщині, Буковині. Знайди ці регіони на карті в матеріалі попереднього параграфа та з'ясуй, які народи живуть поблизу цих українських земель. Як це могло вплинути на повсякденне життя українців та етнографічні особливості регіонів?

10. Розглянь ***джерело 6***. Про що свідчить різниця між традиційними головними уборами в межах однієї країни? З якою метою, на твою думку, створено серію таких і подібних поштових марок?

Джерело 6

Набір поштових марок "Традиційні головні убори українців", випущений у 2007 році

Одним із найпростіших способів розрізнити історико-географічні регіони є традиційний одяг. Але відмінності можна побачити не лише

в головних уборах, як-от на марках. Різнилися в традиційній культурі й повсякденний і святковий одяг.

Джерело 7

Молода пара, с. Жаб'є (нині — Верховина Івано-Франківської обл.)

На території Карпат чи поблизу них і чоловіки, і жінки носили пошиті з хутра жилети — кептарі. Чоловіки обов'язково одягали широкий шкіряний пояс, який не лише захищав від холоду, а й підтримував спину під час роботи в лісі чи на гірських річках. У цьому регіоні майже всі носили високі вовняні шкарпетки, прикрашені орнаментом, або панчохи та особливе взуття — постоли.

Подекуди мешканці сіл і містечок поряд із великими річками, де займалися риболовлею, носили грубі штани, які повільніше намокали та зберігали тепло у вологому повітрі біля водойми.

11. З якого регіону люди, зображені на світлинах ***(джерела 7–8)***? Напиши назви їхнього одягу.

Джерело 8

Світлина з газети "Ilustrowany Kuryer Condzienny". Польща, 1927 рік

На території Центральної України та Лівобережжя були поширені кожухи та жупани — верхній одяг для суворих зим, а також теплі свитки, сплетені з овечої вовни. Одяг шили з вовняної та лляної тканини на всій території України. Однак орнаменти, деталі одягу відрізнялися до початку 20 ст. не лише між регіонами, а часом і в межах одного регіону поміж селами.

Прикраси також можуть розповісти про своє походження. Стрічки, ґердани (нашийні бісерні прикраси), пояси, візерунки для вишивки — усі вони мають свої особливості в кожному регіоні України.

Коли ми кажемо "традиційне вбрання", зазвичай в уяві постає готова картинка, як воно має виглядати. Але насправді більшість зображень одягу, які можна зустріти в книжках, — це вбрання, яке носили 200–

300 років тому. Збереглося чимало світлин і початку 20 ст. — тобто їм сто років. Важливо розуміти, що і традиційний одяг не був однаковим упродовж віків. Мода змінювалася (хоч і повільніше, ніж тепер), по-різному вдягалися юнаки та дівчата, дорослі чоловіки та жінки. Зазвичай по-своєму вдягалися і різні стани — у селян своя мода, у шляхти — своя, у купців, ремісників — власні звичаї і традиції.

Якщо ти просто зараз вийдеш прогулятися, навряд чи зустрінеш багато вишитих сорочок, людину в постолах чи традиційному кожусі. Ми живемо в добу масового виробництва, коли одяг переважно шиють на величезних фабриках. А вже де носитимуть — більше залежить від погоди і статків, ніж від того, де живе людина й до якої верстви належить. Джинси, футболки, кросівки, куртки — однакові, куди не глянь. Але в такому світі зберегти особливості національної культури стає ще важливіше — адже саме на неї спирається наша ідентичність, зв'язок із нашими предками та історичною пам'яттю.

12. Як ти думаєш, чому в сучасній Україні поширилося таке свято, як День вишиванки? Чому люди з великих міст, містечок і сіл долучаються до цього свята й одягають вишиванки?

Парад вишиванок, 2021 рік

Етнографи не обмежуються вивченням особливостей одягу чи житла. Важливу роль у дослідженні минулого відіграє так звана нематеріальна спадщина — те, чого не торкнешся: музика, пісні, казки, легенди, забобони та перекази. Вони живуть, очевидно, довше, ніж звичка до певного типу одягу. Іноді дослідникам вдається прослідкувати "біографію" пісні чи казки впродовж багатьох століть. Тому часто народні мелодії викликають сильні емоції та переживання — неначе наші предки напряму звертаються до нас із глибини віків.

13. Уяви, що ти — етнограф/етнографиня із майбутнього. Ти вивчаєш повсякдення першої чверті 21 ст. Як ти думаєш, що стало б основою твоїх досліджень? Які особливості сучасного побуту можна буде дізнатися у 23 ст.? Чи можна стверджувати, що через двісті років науковці цікавитимуться нашим часом? Чому?

14. Запиши два запитання: одне — до тексту нижче, інше — про особливості етнічної кухні в нашій країні, про які в тексті не згадано. Де можна знайти таку інформацію?

Важливе місце в національній культурі, окрім народного вбрання, орнаментів вишивки чи оздоблення хат, належить харчуванню. Саме приготування їжі, рецепти традиційних страв найбільше пов'язані з місцевістю та поширеними на ній рослинами, продуктами землеробства і тваринництва. У різних регіонах нашої країни готують вареники. Десь вони можуть бути з картоплею, десь із солодким сиром, маком, вишнями, м'ясом, відварною гречкою. На Лівобережжі та Слобожанщині здавна поширені галушки. Недарма варенику та галушці в Україні встановили пам'ятники.

Пам'ятник галушці в Полтаві

Пам'ятник варенику в Черкасах

Зверни увагу на те, як сто років тому називали хлібні, борошняні вироби в різних регіонах України. На Західній Україні виробляли ощипок, осипле, паленя, осух, адзим'я, малай, мелай, пагач тощо. А прісний хліб у Центральній Україні йменували переважно "коржем", а також "підпалком", "паляничкою", "перепічкою". А ще з борошна пекли пампушки, пироги, млинці, оладки. На Правобережжі особливо популярними були вареники з різними начинками.

15. Про що може свідчити така різноманітність повсякденних і святкових страв із борошна? Які назви ти зустрічаєш сьогодні в магазинах чи у вуличній торгівлі? Про що це свідчить?

Ще одним прикладом кулінарної різноманітності є така страва, як борщ. "Ми всі різні, але всі їмо борщ. І це значить, що в нас є щось спільне", — сказав відомий шеф-кухар і кулінарний експерт Євген Клопотенко. Попри те, що сучасний борщ з'явився в Україні приблизно сто п'ятдесят років тому, сьогодні він є однією з найпоширеніших українських страв у нашій країні та за кордоном. У 2021 році Україна подала український борщ у міжнародну організацію культури, освіти і науки (ЮНЕСКО) для внесення цієї страви до списку нематеріальної культурної спадщини світу.

Рецепти борщу дуже відрізняються між регіонами. На Поліссі, як стверджують дослідники національної кухні, нерідко варять борщ із рибою та без буряка. У деяких регіонах до борщу обов'язково додають квасолю й помідори чи томатну пасту, а десь — лише квашений червоний буряк і гриби. Борщ може бути пісним чи на м'ясі, червоним або зеленим, його подають холодним чи гарячим. Однак, попри відмінності, ця страва вважається "своєю" у будь-якому куточку України.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що об'єднує етнічну культуру українців?
2. Продовж речення: "Етнографія — це наука, яка вивчає..."; "Без досліджень учених-етнографів...".
3. Запиши одну-дві причини культурної різноманітності регіонів нашої країни.
4. Намалюй хмару слів до поняття "етнографія". Дізнайся значення слова "фольклор". Визначення запиши.
5. Якщо є змога відвідати краєзнавчий музей, то дізнайся, які предмети побуту чи одягу зберігаються там як експонати історії рідного краю. Зроби фотоколаж чи рекламний буклет такої колекції для твоїх однолітків з інших регіонів України.

Тема 9

Заняття, звичаї і традиції українців у минулому і тепер

§ 21. Як із часом змінювалися заняття українців

Як і чому змінювалися заняття людей у селах і містах?
Що впливає на вибір професій у сучасній Україні?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, як змінювалися заняття із часом;*
- *наводити приклади професій, які змінилися;*
- *пояснювати, як потреби людей і зміни в суспільстві впливали на появу, зникнення та зміну занять.*

1. Як із часом змінювалися заняття людей у місті та селі?

1. Дай відповіді на запитання.
   - Які заняття ти бачиш на ***зображеннях 1–4***?
   - Як змінилися ці заняття? Що, на твою думку, спричинило такі зміни?

Жнива. Художник М. Пимоненко, 1896 рік

Збирання врожаю за допомогою сучасного комбайна

Рибалки. Ілюстрація з книги 16 ст.

Сучасне риболовецьке судно

2. Чому виникли та перестали існувати заняття, зображені на ***світлинах 5–7***?

Людина-"будильник" піднімає робітників на ранкову зміну на заводі, 1929 рік

Оператор кінопроєктора, 1930 рік*

Друкарка, 1918 рік

* Це плівковий кінопроєктор. Раніше фільм записували на спеціальну прозору плівку як послідовність кадрів, які потрібно прокручувати з визначеною швидкістю, щоб картинка "рухалася". Світло в проєкторі проходить крізь плівку — так на екрані з'являється зображення.

Стрімкі зміни — характерна ознака сучасного суспільства. Але якщо ми зазирнемо углиб віків, то побачимо, що зміни в заняттях і професіях відбувалися завжди, але повільніше.

Спочатку, вочевидь, занять у людей було небагато: мисливство або збиральництво. При цьому людина могла пошити собі одяг й облаштувати житло. Із розвитком суспільства та переходом до осілого способу життя виникла потреба в тому, щоб окрему роботу виконували ті, хто на ній краще знається та є майстернішим: виготовлення одягу, посуду, зброї, піклування про хворих і немічних, охорона общини тощо.

Із часом з'являлося дедалі більше різних робіт. Ковалі, кравці, ювеліри, учителі, професійні військові, інженери — щойно виникала якась потреба, з'являлася і нова професія. Чимало з них збереглося дотепер. Що в Давній Греції, що в середньовічному замку, що нині потрібні професії будівельника, шевця, лікаря, актора й інші.

У середньовічних європейських і деяких українських містах (Львів, Луцьк, Тернопіль, Київ та інші) представники різних професій створювали об'єднання за фахом — ремісничі цехи. Ці об'єднання визначали, яким товар (хліб, взуття, тканина тощо) має бути за якістю, щоб його можна було законно продавати на ринку. Також ці цехові об'єднання визначали, скільки верстатів майстер міг поставити в себе в майстерні, скільки сировини обробити. А також — коли і як ремісник міг стати майстром і брати до себе учнів.

У місті зміни відбувалися швидше, ніж у селі. Нова техніка, нові способи вирощування городини чи лікування тварин — все це проникало в життя селян дуже повільно. Зміни потребували десятків, а іноді й сотень років.

Аж до промислової революції 19 ст. технології виготовлення виробів і спосіб ведення бізнесу змінювалися дуже неспішно. Переважна більшість людей мешкала в селах і працювала на землі. Отже, багато професій і занять були пов'язані з доглядом за рослинами, тваринами й обробляннням вирощеного.

Нові технології змінили спосіб ведення справ у сільському господарстві. Але воно й досі лишається дуже важливою частиною української економіки. Наприклад, Україна є одним із найбільших у світі продавців за кордон соняшникової олії, зерна та меду.

У містах нововведення втілювалися швидше. На заняття впливали, наприклад, географічні відкриття, завдяки яким активно розвивалася заморська торгівля. Вона потребувала найрізноманітніших фахівців: треба було будувати більше кораблів, потрібні були мореплавці, торговці. У портах будували величезні сховища, до яких наймали вантажників, охорону, продавців, бухгалтерів і десятки інших робітників.

Але з початком промислової революції люди рушили до міст. Щойно збудовані величезні фабрики та заводи потребували робочих рук —

й, отже, опанування нових професій. Щоб упоратися зі складними механізмами, робітники мали вміти читати й рахувати. Тож з'являються масові безкоштовні школи, а відтак і сотні вчителів. Розвиток науки означає і появу університетів. Розвиток медицини — появу лікарів, які здобувають тривалу фахову освіту. Прогрес у розвитку транспорту і будівництва — фахівців, здатних керувати новою технікою.

3. Розглянь світлину поселення, зведеного для робітників заводу, і дай відповіді на запитання.
   - Поселення більше нагадує місто чи село?
   - Що потрібно для облаштування життя на новому місці?
   - Спеціалісти яких професій, окрім робітників заводу, потрібні були в цьому поселенні?
   - Які із занять були для новоприбулих звичними, а які стали новими і потребували навчання та отримання досвіду?

Поселення біля заводу Краматорського металургійного товариства, сучасна Донецька обл., 1900–1917 роки

4. Як ти вважаєш, чому так багато людей зібралося, щоби сфотографуватися з новим трактором? Як він змінив їхнє життя? Запиши три зміни, які спадають тобі на думку.

Перший трактор у с. Ківшовата, Київська обл., 1927 рік

5. Уяви, що ти живеш наприкінці 19 ст. Уже є залізниця, гасові лампи, заможні родини подекуди користуються електроенергією. Розвивається медицина, з'являються заводи. У Європі вже застосовують трактори, але на українських полях вони з'являться лише за кілька десятків років. Яку професію тобі хотілося б опанувати? Що ти обереш — спокійне життя на фермі чи галасливе й запилюжене місто? Роботу на фабриці чи в майстерні? Може, цирк чи театр?

6. Постав три запитання до першої частини параграфа.

2. Що впливало та впливає на зміни занять і професій

Нові професії з'являються відповідно до потреб суспільства. На початку 20 ст., напередодні Першої світової війни, європейці почали подорожувати дирижаблями. Тож дуже популярною та престижною стала робота пілота повітроплава. Утім, вона виявилася і дуже небезпечною. Дирижаблі часто зазнавали аварій, тож за кілька десятиліть їх замінили надійніші пасажирські літаки. Тому повітроплавцям довелося перекучуватися і опановувати нові професії.

Коли з'явилися телефони, абонентів з'єднували вручну — поєднуючи дротом два телефони на станції. Для цього потрібно було багато працівниць. Але із часом систему зробили автоматичною, тож така професія виявилася непотрібною.

Телефоністки за роботою. США, 1951 рік

7. Чоловік у центрі світлини — професійний читальник. Його робота полягає в тому, щоб читати працівникам фабрики книжки, газети тощо. Це було потрібно для того, щоб люди не засинали й не відволікалися, виконуючи монотонну роботу. Як ти вважаєш, чому ця професія зникла? Чи з'явилася якась заміна?

Читальник на фабриці. Куба, початок 20 ст.

8. Запиши кілька назв професій, які тобі було б цікаво опанувати.

9. Порівняй власний список професій з переліками однокласників й однокласниць. Якщо вони відрізняються, подумай, чому. Якщо хочеш, доповни свій список новими професіями.

Перечитай свій список професій ще один раз. Навряд чи в ньому є такі професії, як ремонтник друкарських машинок чи сажотрус, чистильник взуття чи ліхтарник. Ці професії були дуже популярними свого часу, але зі зміною технологій повністю або частково зникли. Лише за останні сто років зникли понад 600 професій, а вдвічі більше — суттєво змінилися. Пішли в небуття такі професії, як чумак (перевізник солі), щуролов, кат, людина-"будильник", візник. Деякі з них змінилися — колишній візник, можливо, пересів із брички з конем до тролейбуса, а сучасного водія-далекобійника можна уявити чумаком.

Візник у Києві, початок 20 ст.

Сучасне таксі

Деякі професії не зникають повністю, але дуже змінюються під впливом нових обставин або технологій. Шевці й кравці століттями повільно вручну шили, вишивали, підганяли одяг для конкретної людини — аж поки не виникло поняття масового пошиття. Одяг почали виготовляти величезними партіями на фабриках, шити — на машинках. Така робота потребувала певних знань, щоб уміти працювати з технікою і, відповідно, звикати до режиму роботи в цеху.

Із появою тракторів і комбайнів землю припинили орати за допомогою коней. Ще й автомобілі з'явилися. Тож зник попит на послуги коваля, який міг підкувати коня. Ковалі мусили йти працювати на завод або шукати інші способи заробітку. Кількість фахівців з догляду за кіньми скоротилася.

Змінилися й десятки інших професій. Журналістика подолала шлях від дротового телефону та друкарської машинки до соціальних мереж у смартфоні десь за чверть століття (25 років).

10. На ***листівках 8–11*** зображені передбачення французьких художників початку 20 ст. Вони намагалися уявити, яким буде життя у 2000 році. Як, на їхню думку, мали змінитися професії? Які нові навички мали би опанувати люди? Запиши свої спостереження та висновки.

3. Світ професій у сучасній Україні

Коли людина обирає, ким стати, то передусім думає про те, що їй подобається робити чи найкраще вдається. Важливим є і те, наскільки затребувана професія — тобто чи легко буде знайти роботу і заробляти гроші. На вибір занять у сучасному світі впливає і приклад дорослих, і те, що дитина може дізнатися про світ, власні інтереси та вподобання, а ще — престижність професії.

Водночас вибір роботи в 21 ст. разюче відрізняється від того, як це відбувалося в попередні століття. Зникає розподіл на "жіночі" та "чоловічі" професії. Люди часто змінюють заняття й професії, а не працюють на одному місці все життя. Майже відійшла традиція переймати ремесло чи заняття в батьків. Раніше родини могли з покоління в покоління займатися гончарством, рибальством чи ткацтвом, мати юридичну чи медичну практику.

Цікавий факт

Найстарішою родинною компанією у світі вважають "Нішіяма Онсен Кейункан". Це японський готель, заснований у 705 році — понад 1300 років тому! Нинішній власник належить до 52 покоління родини.

11. Як ти розумієш цей вислів? Поясни з прикладами.

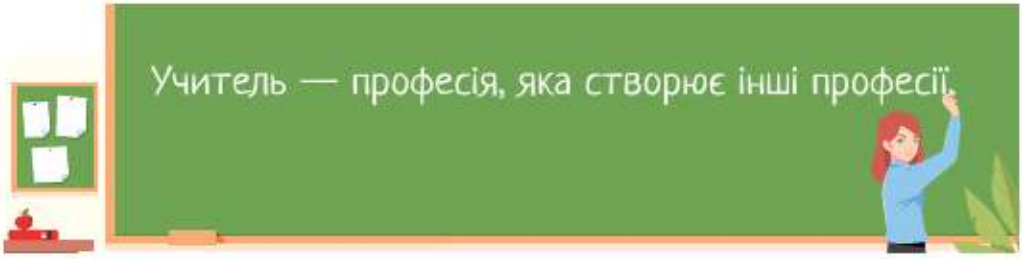

Станом на 2019–2020 роки тисячі дітей і в Україні, і в інших країнах мріяли стати влогерами (ютуберами або тіктокерами), бізнесменами, лікарями чи ветеринарами, військовими чи поліцейськими. 20 років тому складно було навіть уявити, що незабаром з'являться, скажімо, ютубери — адже *YouTube* ще не було. Про що ж мріяли тодішні діти — твої батьки чи рідні? 20 років тому найпрестижнішими вважали професії бізнесмена, лікаря, юриста й економіста. Чимало дітей планували стати кінозірками чи знаменитими співаками та співачками. А от серед бабусь і дідусів учнів та учениць твого класу знайдеться чимало тих, хто прагнув стати льотчицею, пожежником, лікаркою, учителем.

Про що мріятиме наступне покоління дітей? Ми живемо в час стрімких змін, коли одні заняття безповоротно зникають, інші змінюються, треті — з'являються. Наприклад, ціле століття люди виконували роботу в офісах. Із появою інтернету люди почали міркувати, що працювати можна і вдома. Але вважалося, що організувати роботу компанії, якщо співробітники сидять по домівках, неможливо. Аж поки не трапилася пандемія коронавірусу (COVID-19) й вибору просто не залишилося. Виявилося, що доволі багато професій не потребують щоденних мандрівок у центр чи на околицю міста. Як це вплинуло на кожного з нас? У світі стрімко почала збільшуватися кількість робіт, не прив'язаних до конкретного місця. Можна жити у Вінниці, а працювати з компанією з Ріо-де-Жанейро в Бразилії. Або навпаки. А ще люди почали працювати набагато більше. Адже стало непросто прокласти межу між роботою і дозвіллям.

12. Уяви, що минуло ще 20 років. Подумай, які технології можуть з'явитися за цей час. Які зміни можуть відбутися? Які нові професії знадобляться? Запиши 2–3 варіанти за схемою.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що впливає на вибір занять у сучасній Україні?
2. Які заняття не зникають із часом? Чому?
3. Як промислова революція та подальший прогрес вплинули на появу, зникнення чи зміну професій?
4. Чи можна передбачити, які професії чи заняття з'являться в майбутньому?
5. Дізнайся, які професії і заняття мають дорослі з твого оточення. Чому вони обрали саме їх? Склади схему професій та занять своєї родини.

§ 22. Що таке традиція. Як у традиціях відображаються звичаї та обряди

Як традиційна обрядова культура мешканців України відображає повсякденне життя людей у минулому і тепер?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, що таке традиція та яку роль відіграють звичаї і традиції в житті суспільства;*
- *наводити приклади традицій та пояснювати їх вплив на повсякденне життя;*
- *розповідати про зміни в традиціях святкування як про свідчення впливу історії на людину та суспільство;*
- *навчитися краще працювати з текстами та зображеннями.*

1. Що таке традиція. Чому традиції важливі

1. Пригадай або знайди в матеріалах §20, що означає поняття "нематеріальна культурна спадщина".
2. Чому люди прагнуть зберегти спосіб відзначення знаменних подій чи свят?

Упродовж життя ми виконуємо так звані ритуали, навіть не замислюючись над їх метою, походженням і справжнім значенням. Святкування Нового року і дня народження, побажання доброго ранку й ночі, правила поведінки — звідки все це взялося і для чого потрібно? Хто придумав, що до нової оселі першою треба впускати кішку? Чому сто чи більше років тому на дорожні сумки та валізи клеїли наліпки? Відколи наречені

вдягають білу сукню на весілля? Чи справді всі англійці п'ють чай о п'ятій годині та що це для них означає? Чому на свої національні свята представники різних народів готують спеціальні страви?

У давньому неквапливому світі й сучасному швидкому людина прагне захищеності, підготовленості до несподіваних або очікуваних змін. У давнину людину оточувало багато незрозумілих речей і явищ, тому виникали певні ритуали — спеціальні дії для задобрювання сил природи, привертання успіху в справах. Тому в деяких народів є спеціальні танці й пісні для привертання дощу або його припинення. Практично всі народи світу урочисто відзначають прихід весни та закінчення зими.

Навіть сьогодні, у добу комп'ютерів, швидкісних машин і польотів у космос, можна зустріти людей, які вірять у силу певних ритуалів. Нерідко це забобони, які виникали під впливом віри в магію. Наприклад, у наш час складно зрозуміти, чому зустріти на дорозі чорну кішку вважається поганою прикметою. Або чому, коли впала ложка або виделка на підлогу, бабуся може сказати — "на гості". Сьогодні серед дітей і дорослих можна зустріти чимало тих, у кого на зап'ястку зав'язана червона нитка, яка начебто має захищати людину від негараздів.

Дерево бажань на острові Камелія в Егейському морі (Туреччина)

Замки закоханих на перилах Зоологічного мосту в Харкові

3. Як ти думаєш, чому туристи пов'язують стрічки на оливкове дерево, що росте поруч із руїнами стародавньої церкви (***світлина 1***)?

4. Що спонукає сучасних людей в багатьох частинах світу прикрашати стрічками дерева?

5. Чому, на твою думку, у багатьох містах України та світу закохані пари вішають на перила мостів замки (***світлина 2***)?

6. Що саме подані вище фотосвідчення розповідають нам про минуле та сучасне суспільство?

Величезна кількість прикмет і ритуалів пов'язана з традиціями та звичаями. Слово "звичай" є доволі зрозумілим — це те, що "узвичаї-

лось", стало звичним, тобто повторюваним і зрозумілим, загальноприйнятим.

Що ж означає слово "традиція"? Цей термін прийшов із латинської мови *(traditio)* й означав для стародавніх римлян "передавання" якогось предмета. Згодом традицією стали називати передані вміння та навички.

Традиції — це звичаї, які формувалися протягом кількох поколінь і поступово ставали частиною культури спільноти. Традиції є різні — національні, релігійні, культурні, професійні, родинні тощо. Вони дозволяють нам відчути зв'язок зі своїми предками, єднання з близькими. Наприклад, традиція зустрічати гостей хлібом і сіллю демонструє привітність народу. Звичай посидіти перед довгою дорогою допомагає зібратися з думками й трохи відпочити.

У козаків була традиція побратимства та посестринства, що означала особливу дружбу та взаємну підтримку названих братів і сестер.

Народні традиції — це культурна спадщина, і в кожного народу вона своя. Їх історія сягає глибини віків, поєднує в собі уявлення про світ, ставлення до релігії, особливості побуту.

2. Що традиції розповідають про минуле народу і країни?

7. Розглянь ***світлини 3–5***. Чи можна без підказки в підписах визначити, яка з ляльок давніша за походженням, а яка сучасна? Завдяки чому? Що об'єднує ці ляльки та чим вони відрізняються?

8. Чому, на твою думку, лялька лишається однією з найпопулярніших іграшок протягом століть? Чому і нині в Україні продовжують кількатисячолітню традицію виготовлення ляльок-мотанок?

3

Сучасна лялька-мотанка

4

Радянська лялька, 1970 рік

5

Лялька Барбі, 21 см.

9. Що спільного та що відмінного в традиціях святкування Нового року можна знайти в різних народів, які живуть в Україні?

10. Яку роль у збереженні та розвитку традиції відіграють ритуали приготування та відзначення свят? Чому?

Багато людей любить святкувати початок нового року. А чи знаєш ти, що це свято в різні часи та в різних народів мало свої традиції відзначення?

Кілька століть тому Новий рік відзначали у вересні, коли селяни збирали врожай і готувалися до нового господарського сезону. У наш час новий рік восени зустрічають віруючі євреї. Їхнє свято називається Рош га-Шана і має релігійну історію. Відзначаючи його, люди традиційно бажають одні одним благополуччя, пригощаються хлібом, вмоченим у мед, та яблуками з медом. Деякі тюркські народи 21 березня зустрічають весну саме як прихід нового року. Це свято називається Навруз. У цей день заведено розпалювати вогнище, у прибраному будинку запалювати свічки, співати пісні та вживати сім страв, серед яких обов'язково має бути зелень і пророщені зерна пшениці. В ісламській релігії немає традиції відзначати прихід нового року і вважати його святом. Оскільки мусульманський календар будується за місячним циклом, дата початку нового року буває різною, а важливішими вважають свята, пов'язані саме з вірою. Але мусульмани все одно святкують Навруз. У Китаї новий рік настає у період між 21 січня та 21 лютого і його дата теж залежить від місячного календаря. Мешканці Китаю полюбляють запускати феєрверки, вбиратися в червоний одяг і прикрашати житла, завершуючи відзначення святом ліхтарів.

11. Розглянь ***світлини 6–8***. Які смаколики з якого свята?

В Україні традиція святкування Нового року в різні часи відрізнялася. Віддавна взимку, наприкінці грудня, коли світловий день уже не зменшувався, пращури сучасних українців відзначали свято Коляди — тобто народження "нового" Сонця. Із поширенням християнства це свято збіглося з відзначенням народження Ісуса Христа — Різдвом. Від давньої традиції залишилися особливі пісні, які співають від передріздвяної вечері протягом кількох тижнів, — колядки. Українські християни готують на Святвечір спеціальні ритуальні страви.

12. Чи святкує Новий рік твоя родина? Яких традицій ви дотримуєтеся?

У 19 ст. поступово в містах починають відзначати не лише Різдво, а й світське свято — Новий рік. Його святкування саме 1 січня запровадив російський цар Петро Перший на початку 18 ст. замість 1 вересня. Ця традиція прийшла з Німеччини і поширилася багатьма європейськими країнами. У багатих родинах починали ставити ялинки та прикрашати їх іграшками та свічками. Верхів'я прикрашали восьмикутною зіркою.

На Новий рік, який тоді завжди відзначався після Різдва, влаштовували танцювальні вечірки, концерти, веселощі з феєрверками. Протягом 20 ст. в Україні було складно традиційно відзначати Різдво та Новий рік. Адже радянська влада забороняла це робити. Однак багато людей продовжували робити це таємно. З 1936 року в СРСР відновили офіційне святкування лише Нового року. Персонаж російських казок Дід Мороз став головним героєм свята. У магазинах з'явилися нові ялинкові прикраси, за якими можна прослідкувати історію країни, зокрема науково-технічних відкриттів того часу.

Після перших польотів людини в космос на початку 1960-х років з'являється дуже багато ялинкових іграшок у вигляді космонавтів, ракет і навіть моделей планет. Також популярними стали іграшки у вигляді фруктів і овочів, зокрема кукурудзи. У 1960-ті роки її багато вирощували й пропагували як дуже корисну рослину.

Наприкінці 1980-х років, і потім після здобуття Україною незалежності — давні традиції почали відновлюватися, а також виникали нові.

Ялинкові прикраси сучасної України відрізняються від тих, які тішили твоїх рідних тридцять чи п'ятдесят років тому.

13. Що про сучасне українське суспільство розповідають ці кульки, виготовлені на українських фабриках у наш час?

3. Як виникають нові традиції

Традиції, звичаї та обряди бувають старовинними й навіть древніми — такими, що зберігаються впродовж століть. Але це не означає, що повсякчас не з'являються нові традиції. Вони виникають як наслідок подій, що викликали сильний емоційний відгук у суспільстві, через зміни в житті країни або й просто випадково.

Уболівальники української збірної, 2007 рік

Традиції святкувань чи проведення певних ритуалів утворюються в різних громадах. Скажімо, існує ціла "футбольна культура" — в якій уболівальники носять шалики та футболки кольорів своєї команди, вигукують "кричалки" з трибун тощо. І в кожного клубу є власні, притаманні лише йому традиції, звичаї та забобони.

14. Які традиції футбольних уболівальників можна помітити на цій світлині? Запиши їх.

Нещодавньою українською традицією є вітання "Слава Україні!" і відповідь "Героям слава!". Словами "Слава Україні!" вітали одне одного харківські студенти наприкінці 19 ст. Тоді відповідали "По всій землі слава!".

Поширилося повсюдно це вітання під час Української революції в 1917–1921 роках — сто років тому. Воно було гаслом борців за незалежність нашої держави. У той час відгукувалися "Козакам слава!". А вже з 1941 року почали відповідати "Героям слава!" — але лише в середовищі борців за українську незалежність.

Гасло "Слава Україні!" та відповідь "Героям слава!" повернулося, коли Україна виборола свою незалежність, після 1991 року. А після Революції Гідності 2014 року стало загальновживаним — і під час спортивних змагань, і під час масових заходів, і як офіційне вітання для військових. Доброю традицією стала пошана до своєї країни та героїв і героїнь, які власним життям і вчинками вибороли українську незалежність.

Цікавий факт

Швейцар (людина, яка зустрічає гостей) львівського ресторану "Криївка" Микола Панченко за 14 років роботи вимовив гасло "Слава Україні! Героям слава!" понад 1,2 мільйона разів. Цей рекорд внесли до Книги рекордів України.

Ще одна традиція — святкування Дня вишиванки. Вона виникла нещодавно. Відомо навіть, хто започаткував це свято. Його придумала у 2006 році студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Леся Воронюк. Деякі її одногрупники час від часу приходили на заняття у вишиванках, тож вона запропонувала вибрати якийсь день і прийти в такому вбранні всім разом. Ця ідея миттєво розлетілася не лише країною, а й світом. Уже за кілька років паради вишиванок почали влаштовувати по всій Україні та за кордоном. Тепер День вишиванки відзначають у всьому світі в третій четвер травня.

15. Придумай гасло для флешмобу до Дня вишиванки чи подай ідею заходу, щоб залучити своїх однолітків і підтримати цю традицію.

Запрошення на захід

Багато традицій пов'язані зі шкільним життям. Чимало шкіл святкують початок і завершення навчального року, влаштовують випускні вечори, свята осені чи весни тощо. Ці свята можуть бути однаковими в усій країні або відрізнятися від школи до школи. Але всі вони є дуже молодими порівняно з традиціями святкування дня народження, Нового року чи завершення збирання врожаю. Причина цього в тому, що школа — така, якою ми її знаємо, — теж дуже молода, їй заледве 200 років.

У більшості країн світу окремого свята початку навчального року немає. Та й починається він у різних країнах по-різному — у середині серпня чи вересня, у березні чи січні. На наших теренах святкуванню 1 вересня ми завдячуємо Радянському Союзу — країні, до складу якої входила Україна більшу частину 20 ст. Спочатку 1 вересня почали проводити урок миру, а за кілька років — в 1935-му — вийшов наказ про те, що навчання в усіх школах країни має починатися саме цього дня. Так і пішло: рік починали з урочистої лінійки та уроку миру. Аж за пів століття, у 1984 році, держава запровадила 1 вересня офіційне свято — День знань. Спливло багато років, давно немає Радянського Союзу, а традиція святкувати 1 вересня залишилася.

16. Які традиції початку навчального року є у твоїй школі? Дізнайся в дорослих, як відзначали цей день вони.

Важливими для кожної родини є і сімейні традиції. Це необов'язково має бути якийсь звичай, що передається із покоління в покоління. У багатьох родинах заведено збиратися разом для святкування важливих подій — днів народження, весіль, народження дітей або щоб підтримати одне одного, коли стається щось погане. Бувають родини, в яких усі захоплюються якимось видом спорту чи творчістю. Навіть неспішне ранкове недільне чаювання чи настільні ігри по п'ятницях також можуть бути сімейною традицією.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке традиція?
2. Якими бувають традиції? Наведи приклади.
3. Як з'являються традиції?
4. Наведи приклад традиції, що з'явилася нещодавно.
5. Дізнайся в рідних, які традиції були чи є досі у вашій родині. З'ясуй, які традиції є спільними для багатьох людей, а які існують лише у вашій родині. Опиши їх.
6. Разом із однокласниками й однокласницями дізнайся, які українські весільні традиції минулого існують і нині.

Тема 10

Україна багатокультурна

§ 23. Що таке багатокультурність. Як культура об'єднує людей

Що таке культура і як вона твориться?
Чому Україна — багатокультурна країна?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *наводити приклади культурного розмаїття в Україні та світі;*
- *пояснювати, що таке культура та багатокультурність;*
- *визначати, як різні культури впливають одна на одну та взаємодіють;*
- *висловлювати власні судження про культурне розмаїття та його цінність для суспільства.*

1. Що таке культура і як вона твориться

Мабуть, тобі неодноразово доводилося чути слово "культура". Інколи ми називаємо культурною людину, яка прочитала багато книг чи має гарну освіту. Іноді ми називаємо так ввічливу людину, яка добре поводиться. У шкільних підручниках зазвичай згадують про культуру в контексті вивчення літератури та мистецтва.

Водночас науковці часто розуміють слово "культура" значно ширше (є понад 180 визначень поняття "культура"). Вони називають культурою те спільне, що має певна група людей: спосіб життя, поєднання людських знань, переконань і норм поведінки. Ці цінності люди передають нащадкам.

Можна говорити про національну культуру та культуру певної території країни, про культуру матеріальну та духовну чи, наприклад, про культуру міську та сільську, сучасну та старовинну тощо.

Культура нерозривно пов'язана з історією, адже вона формується під впливом досвіду багатьох поколінь.

Американський учений Едвард Голл запропонував подивитися на культуру як на величезний айсберг.

1. Розглянь зображення та пригадай, що тобі відомо про айсберг, його розміри й особливості. Яка частина айсберга є більшою — видима чи невидима?
2. Спробуй пояснити, чому культура представлена у вигляді айсберга. Що є видимою складовою культури?
3. Що є невидимою складовою культури, тим, що важко побачити одразу? Навіщо нам потрібно знати про те, що "ховається під водою"? Як це може вплинути на взаємодію і спілкування з представниками іншої культури?

Культурний айсберг

2. Яку роль відіграє культура в суспільстві

4. За допомогою інфографіки склади усну розповідь про те, якою є роль культури в суспільстві.

Збереження та передавання знань

Знання про життя суспільства в різні історичні періоди ми часто здобуваємо, вивчаючи культурні пам'ятки — палаци, храми, мистецькі та літературні твори, створені в цей час.

Розвиток суспільства

Культура розвиває та надихає на творчість і відкриття, допомагає виявити таланти в собі та самореалізовуватися. Існує багато прикладів, коли відомі науковці пов'язували своє життя з мистецтвом.

Створення нових потреб

Коли людство створює нові технології та змінює спосіб життя, йому доводиться змінювати і культуру. Наприклад, у наш час стало важливим берегти природні ресурси та менше забруднювати довкілля. Тому з'явилися заводи з переробки відходів, сонячні батареї, електротранспорт. Саме це підштовхнуло компанію "Tesla Motors" до розроблення доступних електромобілів.

Розвиток міст і громад

Культурна спадщина стає дедалі важливішим джерелом доходів. Люди багато подорожують передусім туди, де є на що подивитися: музеї, цікаві пам'ятки тощо. Туристи приносять чималий прибуток містам і країнам, які розвивають цей напрямок економіки.

Цікавий факт

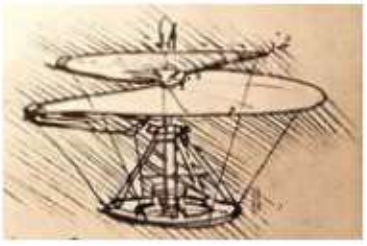

Наприклад, Леонардо да Вінчі цікавився математикою, гідромеханікою, геологією, фізичною географією, метеорологією, хімією, астрономією, ботанікою, а також анатомією і фізіологією людини і тварин. Але він є також одним із найвідоміших художників світу, чиї картини стали культурним надбанням людства.

Геді Ламар була видатною акторкою із блискучою кар'єрою. А ще — ученою, чий винахід змінив людське життя. Разом зі своїм другом, композитором Джорджем Антейлом, пані Ламар запатентувала кілька винаходів: систему управління торпедами та систему "стрибаючих частот", яка перемикала радіосигнал між літаком і керованою торпедою на іншу частоту, щоб їй не перешкодив ворог. Тоді цю технологію не зуміли застосувати, але в наш час вона стала основою для мобільного зв'язку, GPS та Wi-Fi.

Цікавий факт

У 1997 році в місті Більбао на півночі Іспанії відкрився Музей сучасного мистецтва Соломона Ґуґґенгайма. Оригінальний дизайн будівлі та цікава колекція перетворили це місце на яскраву пам'ятку, що вдихнула в маленьке і бідне провінційне місто нове життя. За перші три роки роботи музею до Більбао завітали понад чотири мільйони туристів і принесли чималі гроші в бюджет міста.

Такий вплив архітектури на міську економіку тепер називають "ефектом Більбао".

5. Виконай завдання.

- Пригадай, які культурні місця ти відвідував / відвідувала.
- Поділися враженнями з однокласниками й однокласницями та розкажи, що нового ти дізнався / дізналася.

6. Про культуру яких спільнот чи народів ми можемо дізнатися із ***зображень 1–4***? Поясни свою думку.

Сцена в човні. Єгипет, 3500 років тому

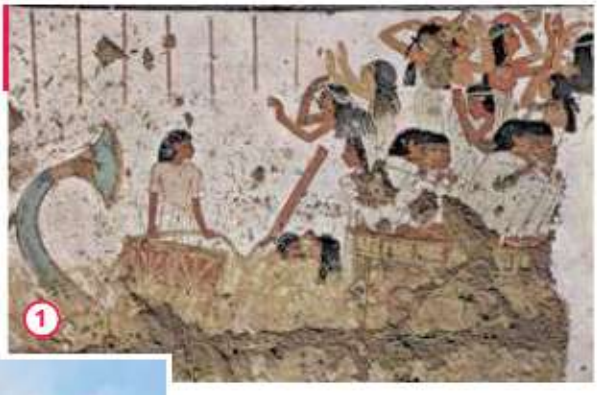

Аккерманська фортеця, яку заклали генуезці у 13 ст., м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.

Музей науки, м. Київ, 2020 рік

Виставка кави та шоколаду, м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія)

3. Чому Україна — багатокультурна країна. Багатокультурність як суспільна цінність

Наша країна від початку свого існування була багатокультурною. На її території мешкали різні народи. Тут панували та взаємодіяли між собою різні мови, релігії, традиції.

7. Прочитай висловлювання історикині й історика. Підкресли в текстах слова, словосполучення або речення, які пояснюють, чому українські терени цікавили різні племена та народи.

Джерело 1

Українська дослідниця історії України 5–18 ст. Наталя Яковенко: "Немов у припливах та відпливах, степами перекочувалися хвилі нових і нових племен, від яких до нашого часу подекуди не дійшло нічого, окрім загадкової назви, виникали й щезали царства, вибухали криваві війни за кочів'я та владу. Рівнинну приазовсько-причорноморську смугу — найзахідніший відтинок Великого Азійського степу — саме географічне положення перетворювало на своєрідний коридор, що вів з Азії до Європи".

Джерело 2

Українсько-канадський дослідник історії України Орест Субтельний: "Розташована на основних шляхах між Європою та Азією, Україна часто ставала об'єктом впливів різних, часом протилежних культур. Через Причорномор'я вона зазнавала благотворних впливів грецької цивілізації — як античної, так і візантійської. Зате, знаходячись на західному кінці великого Євроазійського степу, Україна часто ставала жертвою нападів войовничих кочовиків…".

8. Чим іще українські землі могли приваблювати нових поселенців і як ті впливали на перетворення цих земель на багатокультурний, багатоетнічний край?

Торгівля, переселення, завоювання перетворили Україну на багатоетнічний край. Люди, які зростали й виховувалися в інших культурах, під час переселення привносили із собою й елементи власних культур, збагачуючи спільне існування.

У Декларації прав національностей України (1991 рік) зазначено, що "на території України проживають громадяни понад 100 національностей".

9. Розглянь діаграми з результатами перепису населення України, що відбувся у 2001 році. Які найбільші етнічні спільноти мешкали тоді в Україні? Зверни увагу на їх співвідношення. Чи доводилося тобі зустрічати в Україні представників національностей, не зазначених у діаграмах?

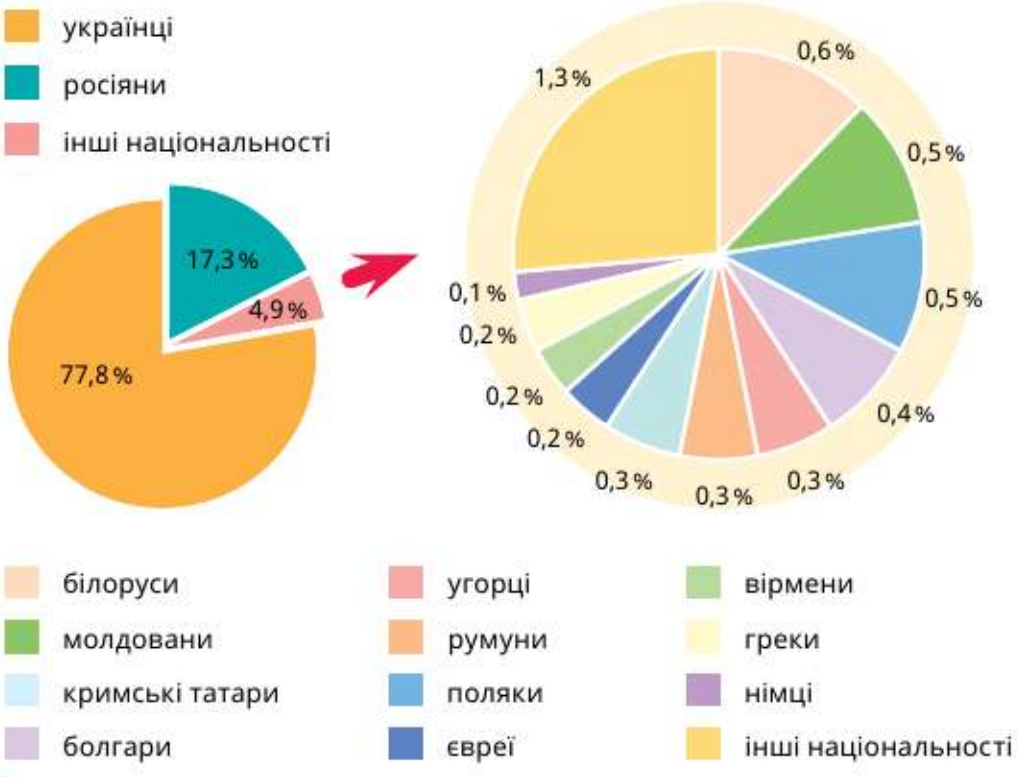

Національний склад населення України за переписом 2001 року

10. Прочитай уривок із дослідження Світлани Бойчук про місто Миколаїв.

Джерело 3

Краєзнавиця Світлана Бойчук: "Першими будівничими міста стали представники багатьох народів. Разом із росіянами та українцями сюди принесли свою майстерність та культуру англійці, італійці, німці, голландці, поляки, білоруси, французи, євреї, греки, молдавани і багато-багато інших, яких запам'ятала історія та добре знає і пам'ятає ця земля. Серед військових губернаторів і міських голів були французи, греки, прибалтійські німці та інші. Серед купців, що збагачували місто, були представники багатьох національностей (євреї, греки, молдавани та інші).

11. Чи можна визначити, представники яких саме національностей і культур зробили більший внесок у розвиток міста?

12. Чому іноземці, які прибували до міста, прагнули його розвивати, опікувалися громадою?

Таких прикладів співпраці та взаємодії представників різних етнічних спільнот і культур історія України налічує безліч. Їх навіть важко порахувати. Ми дуже часто не замислюємося, що все, що нас оточує, — їжа, одяг, предмети побуту, мова, музика, мистецтво — створює багатокультурний світ, на формування якого вплинуло не одне покоління різних етнічних груп, що проживали на цій землі. А їхні нащадки й надалі продовжують зберігати свої традиції та культуру як цінність.

13. Дай відповіді на запитання.

- Що можна дізнатися про повсякденну культуру сучасних українця чи українки?
- Наскільки інші культури присутні в нашому повсякденному житті?

14. Пропонуємо тобі ознайомитися зі словничком і виписати ті слова, які ти вживаєш у повсякденні.

Бутерброд — слово німецького походження. *Butter* — вершкове масло, *Brot* — хліб.

Йогурт — слово турецького походження. До нас воно прийшло з англійської разом із самим продуктом.

Лаваш — прісний білий хліб у вигляді тонкого коржа із пшеничного борошна. Розповсюджений переважно серед народів Кавказу — вірменів, грузинів, азербайджанців та інших.

Диван — до нас це слово прийшло з французької в значенні предмета меблів. Але до французької примандрувало з перської, де означало "збори", "зібрання", "собор". Звідти пішли й інші його значення: "зала, службовий кабінет, де збираються на нараду", "предмет меблів, на якому сидять під час ради", "збірка творів".

Гарбуз — слово прийшло до української мови з кримськотатарської (від "карпуз"). Воно спільне для всіх тюркських мов і означає "вислючий огірок". До 16 ст. гарбузи й посудини з них в Україні називали "тиквами", або "тиквицями".

Товариш — це слово також тюркського походження. Воно складається з двох інших: *tavar* — майно, худоба, та *es, is* — приятель. Тобто первинне його значення — партнер. У козаків товариш — військове звання. Бунчуковий або значковий товариш — старшинське звання в реєстровому козацькому війську.

"Мандрують" між культурами не лише слова, а й предмети. Досліди історію такого звичайного предмета, як парасолька.

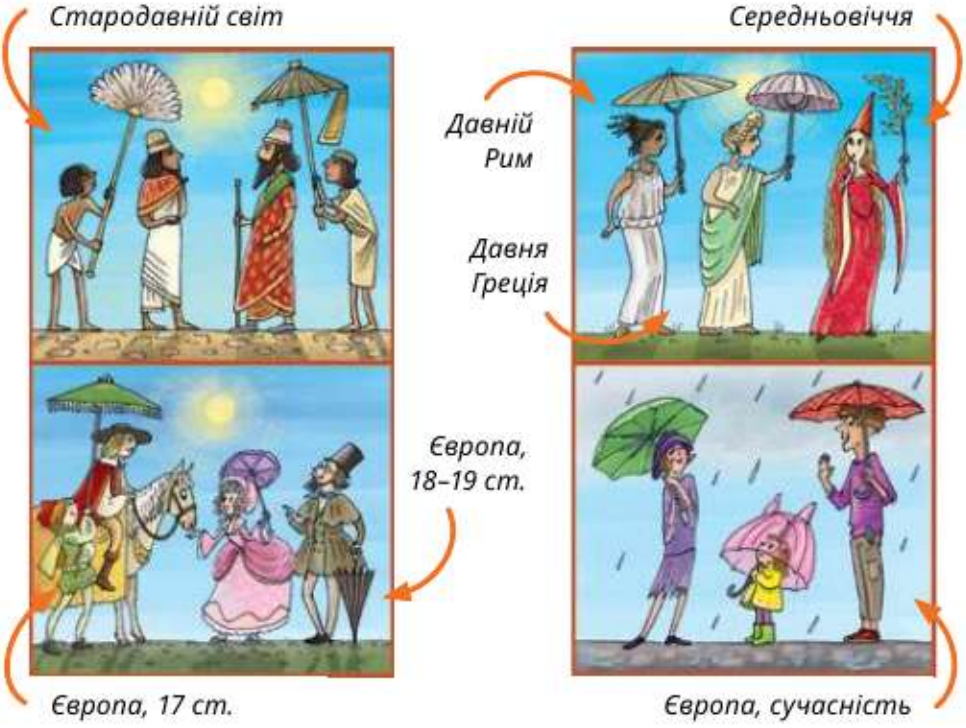

15. Представники яких культур, країн сприяли появі парасольки, якою ми користуємося нині?

16. Як змінилося призначення парасольки?

Щоб представники різних культур жили в мирі та злагоді, дуже важливо поважати й цінувати свою та інші культури. А для цього радимо більше дізнаватися про своїх сусідів, культурне розмаїття своєї громади, країни та світу загалом.

Підсумкові запитання і завдання

1. Якою є третя за розміром національна меншина в Україні?
2. Чому важливо, щоб представники різних культур знаходили спільну мову?
3. Використовуючи слова з культурного айсберга, наведи приклади багатокультурності в Україні.
4. Розпитай дорослих, яка страва у вашій родині є традиційною.
5. Придумай і намалюй комікс про історію цієї страви.

§ 24. Внесок українців у світову історію та культуру

Як Україна пов'язана з Європою та рештою світу?
Відомі українці й українки та вихідці з України

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *розповідати про видатних українців й українок — вихідців із України;*
- *пояснювати, який внесок зробили українці й українки у світову історію та культуру;*
- *порівнювати культурні пам'ятки та пояснювати їх значення;*
- *визначати на карті розташування культурно-історичних пам'яток.*

1. Українці світу та поширення української культури

Українці мешкають у більшості країн світу. За різними підрахунками, поза межами України постійно проживають від 6 до 8 мільйонів українців. А ще є багато тих, хто вважає, що має українське коріння — хтось із їхніх предків родом із наших земель. Найбільше українців — у Росії, Канаді та США.

Безумовно, чимало людей, які переїжджають до нової країни, не припиняють любити свою мову та культуру. Мабуть, найпопулярнішим українцем серед української громади є Тарас Шевченко. Він також є і світовим рекордсменом серед митців за кількістю встановлених йому пам'ятників: понад 1200 в Україні та ще 128 — у 35 країнах. Де б не опинилися українці, вони прагнули вшанувати пам'ять і розповісти про Великого Кобзаря — письменника, художника, борця проти поневолення свого народу.

Тарасова гора в Каневі

1. Щоб установити пам'ятник чи скульптуру в міському просторі, необхідно отримати дозвіл. Як ти думаєш, про що свідчить підтримка владою та місцевими мешканцями встановлення пам'ятників Тарасові Шевченку?

2. Прочитай підписи до ***світлин 2–4***. Навіщо встановлювали ці пам'ятники? Чому вони мають саме такий вигляд?

Пам'ятник у м. Рим (Італія)
Тарас Шевченко тут в образі давньоримського патриція (представника знатного роду).

Пам'ятник у м. Вільнюс (Литва)
У Вільнюсі (тоді — Вільно) Т. Шевченко три роки вчився живопису.

Пам'ятник у м. Вашингтон (США)
Дозвіл на встановлення пам'ятника надали обидві палати Конгресу США. Для цього ухвалили окремий закон. У день встановлення — 27 червня — вшановують український народ.

2. Відомі українці й українки та їхні досягнення

Українство є невід'ємною складовою світової історії та культури. Чимало українців прославилися на весь світ завдяки своїм досягненням і долучилися до розвитку світової цивілізації. Люди, які народилися і виросли на нашій землі або ж мають українське походження, створили чимало цінного в різних галузях. Подаємо лише короткий список тих, хто вплинув на світову історію та культуру.

Ігор Сікорський одним із перших у світі будував літаки та розробив гелікоптер. **Євген Патон** побудував у Києві перший у світі суцільнозварний міст завдовжки півтора кілометра. Також він винайшов метод безшовного зварювання, більш надійного кріплення металоконструкцій. Американка українського походження **Гайдемарі Стефанишин-Пайпер** двічі літала на Міжнародну космічну станцію і п'ять разів виходила у відкритий космос. **Марина В'язовська**, учена-математикиня із Києва, у 2016 році розв'язала задачу, над якою вчені ламали голову ще із 17 ст.

Міст Патона в Києві

Українці пишаються **Богданом Гаврилишиним**, економістом зі світовим ім'ям. Він був членом Римського клубу — світового форуму вчених, й одним із засновників Всесвітнього економічного форуму в Давосі. Сюди щороку з'їжджаються політики та лідери світового бізнесу. Богдан Гаврилишин заснував в Україні благодійний фонд, місією якого є навчання молоді кращого європейського досвіду для якісного управління і розбудови держави.

Володимир Хавкін в Індії, 1893 рік

Мільйони людей у всьому світі завдячують життям бактеріологу **Володимиру Хавкіну**. Одесит винайшов вакцини проти холери та чуми. З Російської імперії мусив поїхати через політичні погляди. Але і в Європі наприкінці 19 ст. вакцини викликали острах. Тож учений, який тестував вакцини на собі й був переконаний в їх безпечності та ефективності, вирушив до Індії. Там, як і в усьому світі, лютувала епідемія холери,

а за два роки з'явилася ще й чума. Боротьба Хавкіна з епідеміями була настільки ефективною, що в Індії вченого почали сприймати як божество. А преса назвала його "благодійником людства". Усі кошти, отримані за винаходи, Володимир Хавкін віддавав на благодійність.

Модниці в сукнях за ескізами Соні Делоне, 1920-ті роки

Залишили українки свій слід і в моді. **Соня Делоне** — одеситка, художниця-абстракціоністка, революційний смак якої змінив історію французької моди 1920-х років. Вона створювала театральні костюми, візерунки для тканин. Однією з перших відмовилася від вбрання з пишним пір'ям, намист, блискіток і впровадила моду на стримані прямі лінії та простий фасон.

Варто згадати і про **Василя Сліпака**, всесвітньовідомого українського оперного співака, соліста Паризької національної опери. У 2011 році на міжнародному оперному конкурсі Сліпака визнали найкращим чоловічим оперним голосом у світі. Василь мав унікальний голос, а крім цього — талант до вивчення мов. Вільно володів англійською, французькою, італійською, німецькою, польською, російською та іспанською мовами.

Василь Сліпак

Пам'ятна монета на честь Василя Сліпака

Співак був активним громадянином. Брав участь у різних акціях, займався волонтерською та благодійною діяльністю. Із початком збройної агресії Російської Федерації намагався за допомогою мистецтва розповідати світові про події в Україні, збирав допомогу, зокрема для дітей, постраждалих унаслідок війни. А в 2015 році під позивним "Міф" пішов добровольцем на фронт захищати Україну. Для нього важливо було перебувати там, де він потрібен: на сцені та на війні. Уже на фронті перекладав французькою мовою український фільм "Ми воїни". Загинув у бою від кулі снайпера. Першим із добровольців отримав звання Герой України (посмертно).

3. Які елементи на монеті відображають життєвий шлях Василя Сліпака?

Соломія Крушельницька

Українців віддавна називають "співочою" нацією. Тому серед нас чимало тих, хто прославив свою країну на музичній ниві. Наприклад, **Соломія Крушельницька** — оперна співачка кінця 19 — початку 20 ст. За життя її вважали найвидатнішою співачкою світу. Крушельницька співала в найбільших тогочасних театрах різних країн — Італії, Іспанії, Франції, Португалії, Росії, Польщі, Австрії, Єгипту, Аргентини, Чилі. Співала вона і в Україні.

Наша сучасниця **Оксана Линів** стала першою жінкою на посаді головного диригента опери та філармонійного оркестру в місті Грац в Австрії. Вона виступає в найвидатніших оперних театрах світу. Заснувала Міжнародний фестиваль класичної музики *LvivMozArt* і поки що єдиний в Україні молодіжний симфонічний оркестр.

У 1916 році український композитор **Микола Леонтович** створив пісню "Щедрик" на основі весняної новорічної обрядової пісні, щедрівки (у дохристиянські часи рік починався у квітні). За кілька років "Щедрика" заспівала Українська республіканська капела під час гастролей у США. Пісня стала неймовірно популярною. Нині це одна з найвідоміших англомовних різдвяних пісень, *Carol of the Bells*. Існує щонайменше півтори сотні варіацій виконання "Щедрика".

Підсумкові запитання і завдання

1. Кому з митців у світі встановлено найбільше пам'ятників?
2. Яку роль відіграють пам'ятники Тарасові Шевченку в гуртуванні українських громад у всьому світі?
3. У 1967 році був створений Світовий Конгрес Українців. Як ти вважаєш, з якою метою його заснували?
4. Про кого з діячів і діячок, згаданих у цьому параграфі, ти хочеш дізнатися більше? Чому?
5. Обери серед запропонованих* або вибери самостійно особистість, якою пишається Україна і світ. Напиши твір або створи плакат чи презентацію. Дослідження про його / її діяльність підготуй за планом.
   1. Роки життя, місце народження, місце проживання.
   2. Чим уславилася ця особистість.
   3. Чого ми можемо в неї навчитися.

* *Перелік імен видатних українців і українок / вихідців з України: Енді Ворґол, Квітка Цісик, Віталій Кличко, Володимир Кличко, Володимир Горовиць, Міла Йовович, Сергій Бубка, Андрій Шевченко.*

Тема 11

Що сьогодні означає бути громадянином / громадянкою України

§ 25. Якими є відносини людини і держави та що їх пов'язує

Які бувають держави та чим вони відрізняються
Становище людини в державі:
підданство і громадянство

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, якими є завдання держави;*
- *пояснювати, чим відрізняється монархія від республіки та наводити приклади країн із різними формами держави;*
- *розрізняти поняття "підданство" і "громадянство" та пояснювати, хто вважався громадянином у різні часи;*
- *наводити приклади впливу держави на людину.*

1. Які бувають держави та чим вони відрізняються

1. Пригадай, що таке влада та хто може її здійснювати.
2. Наведи приклади застосування влади в різних ситуаціях за допомогою авторитету або переконання.
3. Прочитай текст і з'ясуй, у чому відмінність республіки від монархії. Створи таблицю і запиши дві головні ознаки кожного типу держави.

Зразок таблиці

	Монархія	**Республіка**
Кому належить влада		
Звідки береться влада		

Держава — це утворення, що виникло дуже давно. Життя громади, племені, народу поступово ускладнювалося. Доводилося керувати дедалі більшою кількістю людей, узгоджувати велику кількість справ.

Влада вождів і старійшин поступово перетворилася на владу фараонів, царів, королів, князів, ханів та інших правителів. Такі правителі вже не здобували владу від племені чи союзу племен. Вони стали вважати її своїм правом і прагнули передавати владу в спадок своїм дітям, переважно — старшим синам. Так виникає тип держави — монархія (від грецьких слів "монос" — один, "архе" — правити), в якій вся сила влади зосереджена в однієї особи, а правитель-монарх є символом держави.

Коронація короля Данії Крістіана Восьмого. Автор невідомий, 1840 рік

Отже, **монархія** — це форма правління державою, за якої влада належить одній королівській особі, наприклад, королю або королеві, імператору чи імператриці. Монарх із необмеженою владою визначає / диктує закони для своєї країни, призначає міністрів, здійснює правосуддя і призначає покарання. Влада передається у спадок від батька до старшого сина.

Щоб захиститися від церкви, яка також хотіла мати необмежену владу та запроваджувати власні закони, королі та королеви проголошували, що право володарювати їм дав Бог. Протягом століть вважалося, що влада монарха священна і її слід сприймати як неминучість і коритися їй. Однак, крім успадкування влади, правителі та правительки ще й завойовували інші країни та очолювали їх.

Монархічна форма правління переважала протягом багатьох століть — від часу виникнення писемності аж до 20 ст. У сучасному світі монархи вже не є настільки владними, як у попередні століття. Майже в усіх монархічних державах сучасного світу владу правителя / прави-

тельки обмежують законом і передають більшу частину повноважень іншим органам: уряду, парламенту, незалежному суду.

4. Роздивися світлину. Як ти думаєш, чи є британська держава монархією?

Королева Єлизавета Друга, її син — принц Чарльз, онук — принц Вільям, праонук — принц Джордж

Окрім монархії, понад дві з половиною тисячі років тому утворилася інша форма держави, яку називають **республіка**. Це поняття походить від латинських слів *res* (справа) і *publicum* (суспільство, народ), і перекладається як "справа народу". У 20–21 ст. більшість країн світу стали саме республіками.

Зміна влади в республіці відбувається, коли проводяться вільні вибори й люди використовують свій голос для обрання нового керівника. Зазвичай перемагає той із лідерів, який набере найбільшу кількість голосів.

У республіці народ не бере прямої участі в ухваленні законів чи управлінні, а обирає представників, які мають відстоювати інтереси виборців у парламенті або в органах місцевої влади.

5. Пригадай, що таке парламент і де він уперше з'явився.

Без парламенту республіка неможлива взагалі, як би він не називався: Сейм, Конгрес, Бундестаг чи Верховна Рада. У більшості республік державу очолює президент. Але він не має такої одноосібної влади, як монархи в давні часи, і не може передати свою владу в спадок. Президента обирають на чотири-п'ять років. Його також можна і переобрати на другий термін.

Важливою ознакою держави є її незалежність, власні кордони та гроші, органи влади, які працюють за законом.

Цікавий факт

Бувало, коли певну особу обирали монархом, якщо впливові та заможні люди вирішували, що так краще для країни. Наприклад, у Польщі 16–17 ст. короля обирали. Будь-хто зі знатних осіб католицької віри міг подати свою кандидатуру, навіть іноземець. Шляхтичі (так називали землевласників у ті часи) спочатку обговорювали якості людини, яка хотіла стати королем, а потім збиралися 10–15 тисяч чоловіків і обирали одного з кількох претендентів. Обраний король мав прийти на спеціальні збори — Сейм, де отримував остаточне схвалення й зобов'язання дотримуватися вимог шляхти, яка за нього проголосувала.

Через такі звичаї Польська держава називалася і королівством, і з 16 ст. — Річчю Посполитою (*Rzeczpospolita*), що польською мовою означає "республіка".

Сейм часів короля Казимира Третього, 14 ст.

6. Пригадай, що таке демократія.
7. За допомогою тексту з Конституції України визнач, якою є форма правління в Україні.

Джерело 1 • *Конституція України*

- Єдиним джерелом влади в Україні є народ.
- Державна влада в Україні розподіляється на законодавчу, виконавчу та судову.
- Ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом.
- Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами.
- Народне волевиявлення здійснюється через вибори.
- Президент України обирається громадянами України.

8. Як громадяни України можуть впливати на державу?

2. Якими є завдання державної влади

9. Що допомагає державній владі виконувати власні обов'язки щодо дотримання безпеки і створення умов для спільної діяльності своїх громадян?

10. Які обов'язки держави ти пропонуєш додати, а які, можливо, скасувати? Поясни свою думку.

Суспільство погоджується з певним видом державної влади, якщо вона виконує конкретні завдання. І в монархіях, і республіках уряд держави працює для безпеки своїх громадян і створює умови для їхньої спільної діяльності. Громадяни і громадянки держави повинні мати можливість розвивати господарство та торгівлю, засновувати підприємства, утворювати родини.

Засідання українського уряду

Державна влада ухвалює закони, які впорядковують життя суспільства. Вони спрямовані на спільну безпеку та можливість жити й працювати разом, спираючись на розуміння справедливості. Наприклад, змалечку всі знають такі правила: не можна переходити дорогу на червоне світло або перевищувати швидкість автомобіля. Чому встановлюються такі обмеження? Для того, щоб убезпечити і пішоходів, і водіїв від аварій, які загрожують життю і здоров'ю людей.

В усіх суспільствах здавна забороняють і суворо карають за крадіжки. Як це стосується безпеки? Якщо люди не впевнені в збереженні своєї власності, зникає довіра і їм стає складно працювати разом. А без спільної справи не буває благополуччя в країні. Найактивніші її мешканці та мешканки шукатимуть кращої долі та їхатимуть туди, де державна влада працює ефективно.

Щоби справи в державі йшли добре, влада має створити спеціальні служби або органи для управління і продукувати закони та правила, а це потребує значних коштів. Тому держава збирає податки — спеціальні внески від членів суспільства, які мають роботу. Щороку уряд кожної країни вирішує, скільки потрібно грошей для того, щоб держава виконувала свої завдання. Він визначає, скільки треба зібрати податків і яку суму можна витратити зі спільного гаманця країни. Справедливі закони і розподілення суспільних коштів є однією з головних ознак того, що держава виконує свої завдання.

11. Створи ментальну карту. Впиши до стрілок, яку роль відіграють служби / органи державної влади. Вибери з переліку або додай власні варіанти: безпека, зв'язок з іншими, справедливість.

3. Що таке підданство і громадянство

12. Сформулюй запитання, відповіді на які можна знайти в тексті нижче.

13. Придумай запитання, відповідь на яке треба знайти в додаткових джерелах.

Отже, ми з'ясували, що громадяни в сучасному суспільстві надають державі можливість ухвалювати певні рішення для власної користі. Це дає змогу уряду організовувати виконання робіт, які потребують коштів, часу, залучення багатьох людей — наприклад, побудувати кращі дороги, лікарні та школи, оновити й утримувати поліцію та армію тощо.

Натомість громадяни погоджуються сплачувати податки та дотримуватися законів, щоб держава могла ефективно працювати.

Такі відносини означають, що кожна сторона має і права (можливість щось отримати), й обов'язки (щось, що потрібно робити для суспільної користі). Людину в таких відносинах із державою вважають **громадянином** або **громадянкою**. Тобто особою, яка має з державою взаємні права та обов'язки. Сьогодні громадянином або громадянкою України є будь-яка людина, яка народилася на її території, має батьків з українським громадянством або виявила бажання це громадянство отримати. Щоб **отримати громадянство України**, особа має скласти іспит з української мови, прожити на території України безперервно не менше ніж п'ять років, поважати Конституцію та інші закони нашої держави.

Та чи завжди людина і держава перебували в таких партнерських (рівних) відносинах? Ні, раніше було зовсім по-іншому.

Ти вже знаєш, що в Давній Греції, яку зараз називають колискою демократії, ані жінки, ані раби не мали прав громадян і не могли перебувати в рівних відносинах із державою та впливати на неї.

У монархічних державах мешканців називали не громадянами, як у республіках, а підданими. Усі "піддавалися", тобто корилися волі правителя. Піддані не могли якось впливати на державу. Нею одноосібно правив монарх, він же був єдиним джерелом влади та вирішував, які закони ухвалювати. Тому підданство — це нерівноправні відносини людини та держави.

Прикладом того, як відрізняються відносини з державою в підданого та громадянина, є паспорт. У наш час це документ, який обов'язково отримує українець та українка, яким виповнилося 14 років. Він потрібен тоді, коли необхідно посвідчити особу. Скажімо, під час голосування чи отримання послуг у банку. У паспорті розміщують фотографію власника / власниці, вказують повне ім'я, дату народження, стать. Без паспорта також неможливо перетнути державний кордон.

Але з'явився цей документ не для того, щоб надати можливість усім громадянам і громадянкам посвідчувати особу чи вільно подорожувати. Навпаки — у давнину це була така собі перепустка, подорожувати без якої суворо заборонялося. Саме слово *passport* означає "пройти в порт" — тобто дозвіл потрапити в країну або виїхати з неї. Такі перепустки видавали ще в Давній Персії дві з половиною тисячі років тому. Користувалися ними і в Китаї приблизно дві тисячі років тому.

Паспорт, виданий серу Томасу Літлтону британським королем Карлом Першим у 1636 році

Один із найстаріших європейських паспортів, що зберігся до наших часів, — документ, виданий королем Англії Карлом Першим у 1636 році. Англійський монарх дозволив серу Томасу Літлтону подорожувати територією держави — тобто "подарував" підданому таку можливість і цим гарантував йому повну безпеку. Але король легко міг відібрати цю можливість.

А от сучасний паспорт — як у твоїх рідних (і який ти незабаром отримаєш) — не є привілеєм для обраних. Паспорт посвідчує твою особу та підтверджує, що ти — громадянин чи громадянка держави і відтепер, подорослішавши, вступаєш у рівноправні відносини з нею. Із паспортом ти зможеш брати участь в управлінні державними справами, обирати й обиратися до парламенту чи місцевих органів влади. І що важливо — держава, на відміну від примхливого монарха, не може відібрати твої права.

Зразок паспорта громадянина України

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке республіка та монархія? Чим вони відрізняються?
2. У чому полягає завдання державної влади?
3. Наведи приклади, чого громадяни очікують від держави.
4. У чому полягає відмінність між підданством і громадянством?
5. Є багато художніх творів, зокрема казок, в яких описується життя королів, принців і принцес. Як ти думаєш, чому такі розповіді популярні? Що із життя уявних монархів приваблює читачів і читачок?
6. Дізнайся з додаткових джерел, якою є форма правління в таких країнах: Нідерланди, Монако, Бруней, Південна Корея, Японія, Сербія, Мексика, Бразилія, Алжир. Обери з переліку дві-три країни. Запиши їхні назви та форми державної влади.

§ 26. Що таке права людини

Права людини як прояв рівності й гідності
Права дитини

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, коли та як виникло поняття прав людини;*
- *пояснювати, як держава забезпечує дотримання прав людини;*
- *наводити аргументи, чому важливо дотримуватися прав людини;*
- *самостійно звернутися по допомогу, якщо твої права порушуються, і допомогти іншим дізнатися, як захистити свої права.*

1. Історія походження та розвитку прав людини

Історія прав людини нараховує не одне тисячоліття — ідеї прав і свобод існували впродовж майже всієї історії людства. У спільнотах завжди були захищені та незахищені люди. Одні мали владу, а інші часто потерпали від їхніх утисків. Із цього й розпочалася історія становлення прав людини як принципів, що дозволяли обмежити свавілля, захистити людей, зокрема тих, що опинилися в меншості.

Спочатку це були моральні норми — правила поведінки, яких дотримувалися в спільноті. Пізніше ці норми почали закріплюватися як закони. Наприклад, у законах вавилонського царя Хаммурапі та засновника Персидської імперії царя Кіра Великого заборонялося утискати слабких, надавалися деякі привілеї рабам тощо. У Стародавній Греції з'являється думка про те, що права не є привілеями, наданими владою чи суспільством, а є чимось природним, властивим людській істоті. Утім, ці права належали не кожній людині. У Стародавній Греції та Стародавньому Римі рівність існувала тільки для вільних людей, раби прав не мали.

У середньовіччі, у 12–13 ст., у деяких європейських країнах створили низку важливих документів, які проголошували права та свободи: спочатку — дворянства, а згодом — усіх вільних людей. Найвідомішим із них є Велика хартія вольностей.

1. Пригадай, які права і свободи гарантувала Велика хартія вольностей.

Велика хартія вольностей, видання 1542 року

Наприкінці 17 ст. погляди європейців на права людини суттєво змінилися. Філософи Джон Локк, Вольтер та інші стверджували, що права належать не лише вільним громадянам, а й кожній людині від народження. Згодом цей принцип був закріплений у багатьох документах — Біллі про права в Англії (1689 рік), Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 рік), Декларації прав людини і громадянина Франції (1789 рік). Але попри це, ще майже півтора століття права людини не були визнані загальнолюдськими цінностями.

В історії є багато випадків, коли народи або окремі групи боролися проти несправедливості й домагалися, щоб держава, зрештою, забезпечила реалізацію прав людини. Однак до середини 20 ст. права людини фактично залишалися "правами білого чоловіка". Існування рабства в багатьох країнах світу, відсутність прав у жінок і дітей, переслідування за різними ознаками — кольором шкіри, поглядами, віросповіданням тощо — були звичними практиками, закріпленими в законі.

2. На картині зображений момент підписання Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки. Кого ти бачиш у залі? Скільки років цим людям? Чи є серед учасників події жінки, представники різних рас? Який висновок можна зробити?

Декларація незалежності. Художник Джон Трамбулл, 1819 рік

Лише після страшних подій Другої світової війни, коли людство пережило період зневаги і тотального заперечення прав людини: масових убивств, примусового виселення людей і примушування їх до праці в жахливих умовах, — більшість країн світу погоджується визначити перелік прав, які мають захищати всі країни. Уперше в історії більшість країн світу визнали цінність проголошених прав і свобод. Тож був ухвалений відповідний документ, перекладений 375 мовами, а 10 грудня стало Днем прав людини.

3. Пригадай, як називався і коли був ухвалений документ, який містить перелік прав, що належать кожній людині.

4. Чому, на твою думку, світова спільнота і нині відзначає День прав людини, адже з моменту ухвалення Загальної декларації прав людини минуло понад 70 років?

5. Розглянь логотип, який переміг на конкурсі "Логотип прав людини" у 2010 році. Це робота Предрага Стакіча із Сербії. Що, на твою думку, символізує зображення? Який логотип запропонував би / запропонувала б ти?

"Логотип прав людини" Предрага Стакіча

6. Визнач хронологічну послідовність тез про розвиток прав людини.
   - Цінність прав людини й обов'язок країн забезпечувати їх.
   - Поява прав у вільних громадян, безправ'я рабів.
   - Закріплення прав людини в законодавстві деяких країн.
   - Безмежна влада сильних і безправ'я слабких.

2. Що таке права людини?

7. Звідки беруться права людини?

8. Що, на твою думку, є важливим і цінним для всіх людей на Землі?

Кожна людина хоче бути щасливою. Але кожен і кожна по-своєму уявляє це щастя. Для когось найважливішими є друзі та родина, для когось — кохання або робота, можливість подорожувати чи займатися улюбленим хобі. Окрім цього, ми маємо потреби, без забезпечення яких не можемо почуватися повноцінною і щасливою людиною. Але важливо розрізняти реальні потреби та бажання.

9. Що в переліку є потребами, а що — бажаннями? Поясни свій вибір:
   - медична допомога
   - кока-кола
   - родина
   - плеєр
   - захист від приниження
   - подорож у Карпати
   - прикраси
   - навчання в школі

Цікавий факт

У світі щохвилини народжується 255 немовлят. Це означає, що, поки триває урок, вже народилося 10 200 малюків. І всі вони мають певні потреби.

- Що, на твою думку, потрібно будь-якій дитині, щоб зростати й розвиватися?

Людина ще від народження здобуває права. Їх не можна відібрати, заслужити або купити. Неважливо, скільки тобі років, якої ти статі, якого кольору твоя шкіра, яке в тебе громадянство, релігія чи будь-що інше. Права є щитом, який захищає гідність кожної людини від приниження й утисків і забезпечує можливість розвитку та самореалізації. Ми маємо усвідомлювати наші права та поважати права інших. В основі прав людини лежить повага до рівності й гідності всіх людей.

Права людини — це ті потреби, які держава зобов'язується забезпечувати відповідно до закону. Якщо людина їх не здобуває, то в неї є право їх вимагати.

3. Права дитини

Кожна людина до 18-річного віку вважається дитиною. До цього віку дитина не має достатнього досвіду та навичок, щоби брати участь

у виборах, розпоряджатися своїм майном, нести повну відповідальність за власні вчинки. Водночас саме через свій вік і неможливість бути повністю самостійною дитина має певні додаткові потреби, яких немає в дорослих. Саме для того, щоб визначити ці потреби, ухвалили **Конвенцію про права дитини**. Її ще інколи називають "дитячою конституцією".

Ця конвенція містить перелік прав, які мають діти. І найголовніше: у конвенції вказано, що держави, які її ухвалили, поважають і забезпечують усі права, передбачені цим документом, для кожної дитини. Усі права пов'язані між собою, усі рівнозначно важливі.

Діти мають право на:

захист
(наприклад, від насильства, експлуатації, уживання шкідливих речовин)

блага
(наприклад, право на освіту, охорону здоров'я та належний рівень життя)

спеціальний захист і умови
(діти з інвалідністю або якщо дитина належить до вразливої групи)

участь
(наприклад, право на повагу до своїх поглядів, право бути почутим / почутою, право брати участь у різних об'єднаннях тощо)

10. Співвіднеси малюнки, які ти бачиш нижче, з відповідним правом дитини, своїм правом.

Жодна дитина не повинна бути скривджена та зневажена

Право на їжу, одяг і безпечне місце для життя, щоб розвиватися в найкращий спосіб

Право вільно висловлювати свої думки з важливих для дитини питань

Право на відпочинок та дозвілля

Право бути захищеним від війни

Зростання та виховання в сім'ї

А як бути, коли порушуються права дітей? До кого звертатися, кому довіритися? Майже кожна людина хоча б один раз замислювалася над цими запитаннями. Діти не знають, до кого звертатися, і тому не можуть вчасно отримати потрібну їм пораду та допомогу. Тому, зрештою, залишаються наодинці зі своїми проблемами. А даремно. Там, де ти живеш, існує мережа організацій, служб, здатних допомогти тим, хто цього потребує.

Ти можеш звернутися до:

- батьків або дорослих людей, яким довіряєш;
- шкільного психолога, учителів і керівників твого навчального закладу;
- служби в справах дітей та молоді, які є в кожному районі, місті;
- найближчого відділку поліції (або зателефонувати за номером 102);
- суду (можна звернутися самостійно, коли тобі виповниться 14 років, а до цього віку — з допомогою дорослого, який стане твоїм представником);
- Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена);
- Уповноваженого Президента України з прав дитини;
- недержавних громадських організацій, що працюють у галузі захисту прав дитини, таких як коаліція "Права дитини в Україні", "Жіночий консорціум України", "Save the Children Україна", Громадська організація "Ла Страда Україна" та багато інших.

А ще ти можеш зателефонувати на "дитячу" Національну гарячу лінію, де дорослий може дати пораду, консультацію чи допомогу.

Національна гаряча лінія для дітей та молоді

0 800 500 225

116 111 (з мобільного)

дзвінки безкоштовні

11. Розглянь ***ситуації 1–3***. Визнач, чи є в них порушення прав дитини. Якщо так — то яке саме право порушено? До кого можна звернутися, щоб захистити права дітей у цих ситуаціях?

Ситуація 1

Наша родина незаможна. Коли розпочалася пандемія й у школі сказали, що ми навчатимемося дистанційно, я дуже засмутилася. Адже ми не маємо вдома ані інтернету, ані комп'ютера, та й телефон є тільки в тата.

Ситуація 2

Мені 12 років і я щодня ходжу до школи. Коли я приходжу додому, то до вечора допомагаю батькам поратися на городі. Потім я вечеряю, мию посуд, доглядаю молодших брата та сестру, допоки батьки не закінчать свою роботу. Після того, як молодші діти засинають, я намагаюся вчити уроки. Але зазвичай майже засинаю від утоми.

Ситуація 3

Мені 8 років. Я — єдина донька в родині. Моя мама — хвора, і їй потрібна допомога по господарству. Тому я не відвідую школу, на відміну від моїх братів.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як виникло та змінювалося із часом уявлення про права людини?
2. Навіщо ухвалили Загальну декларацію прав людини?
3. Які потреби людини є її невід'ємним правом?
4. Чому права дитини відрізняються від загальних прав людини?
5. Наведи кілька прикладів, куди можна звернутися по допомогу, якщо твої права порушуються.
6. Переглянь, які права зазначені в Конвенції про права дитини (знайди її в інтернеті або бібліотеці). Обери одне з прав, яке, на твою думку, є найактуальнішим для тебе. Створи постер, який привернув би увагу спільноти для захисту цього права.

§ 27. Що таке демократія і як вона пов'язана з правами людини

Що таке демократія та як її творити?
Як пов'язані демократія та права людини?

Після ознайомлення з матеріалами параграфа та виконання завдань ти зможеш:

- *пояснювати, які бувають види демократії;*
- *наводити приклади демократії в минулому і сьогоденні;*
- *розповідати про те, як у різних країнах боролися за демократію та права людини;*
- *пояснювати, як проявляється демократія в управлінні державою.*

1. Що таке демократія в минулому і тепер

1. Пригадай, чим відрізняються монархія і республіка. Від чого залежать відносини між владою та народом у різних державах? Запиши головну відмінність державної влади в монархії та республіці.
2. Постав запитання до тексту, відповідаючи на які, можна коротко розповісти історію становлення демократії.

- З якої держави починається історія демократії?

Слова "демократія" і "республіка" у грецькій та латинській мовах схожі за своїм значенням. Але в сучасному світі поняттям "демократія" позначають не лише владу народу, який може впливати на ухвалення рішень, а й інші ознаки суспільного життя. Наприклад: закон — однаковий для всіх, є справедливий і незалежний суд, усі громадяни мають права і свободи, люди потрапляють у державну владу завдяки виборам та на певний час.

Демократія не завжди була такою, якою ми бачимо її сьогодні.

Слово "демократія" — давнє, грецьке, означає владу демосу. Демосом у Греції називали спочатку мешканців сільської громади, які сплачували податки, а пізніше — вільне населення грецьких міст. Це були міста-держави — поліси. Слово "політика" споріднене саме із цією назвою.

Тож цей демос, тобто вільних дорослих чоловіків, корінних мешканців полісів, і вважали громадянами дві з половиною тисячі років тому. Одним із головних прав вільних мешканців Афін була можливість разом ухвалювати рішення про життя поліса або впливати на рішення, які ухвалювалися владою цих міст.

Цікавий факт

Щоб вигнати якогось мешканця із поліса, щонайменше шість тисяч громадян мали взяти участь у спеціальному голосуванні. Спочатку відбувалося публічне обговорення. Тоді кожен із присутніх на уламку глиняного посуду, який називався остракон, мав видряпати ім'я людини, яку вважав негідною далі мешкати в полісі. Виганяли того, хто набирав найбільшу кількість голосів. Це називали остракізм. У наш час цим словом позначають різкий суспільний осуд дій певної людини.

○ Спробуй прочитати імена на остраконах. Кого хотіли вигнати з Афін?

Остракони. Музей стародавньої агори, Афіни (Греція)

○ Як ти вважаєш, що відчували громадяни під час голосування?

○ Чи можливе таке голосування сьогодні?

Як це відбувалося в реальному житті? Історики вважають, що громадяни приходили на центральну площу — агору (від давньогрецького слова "агіро", що означало — виступати публічно, робити промови). Ця площа була місцем торгівлі, зустрічей, тут засідав афінський уряд, суд, розташовувався монетний двір. Але слави агора зазнала як місце народних зборів, на які афіняни швидко збиралися за будь-якої потреби, особливо — загрози. Тут обирали агораномів, які відповідали за порядок на ринку, вирішували суперечки між покупцями та продавцями, слідкували за якістю товарів, збирали мито. Також на площі вирішувалося питання вигнання з Афін політиків, які порушували, на думку Ради старійшин, правила співжиття в місті.

3. Пофантазуй, кого художник зобразив на реконструкції афінської агори. Чи є тут судді, торговці, громадяни, раби, агораноми?

У Давньому Римі кількома століттями пізніше також почали впроваджувати закони та обирати правителів за допомогою голосування на громадських зборах.

У Римі також існувала центральна площа для зібрань — форум. Тут так само, як і в Афінах, були розташовані крамниці, а також місце для різноманітних зборів. Урочисті церемонії, релігійні свята, вибори, оголошення вироків засудженим, виступи ораторів — усе відбувалося на форумі.

Саме тому і дотепер форумом називають місце для обміну думками. Наприклад, це може бути зібрання людей з певними інтересами. До появи соціальних мереж форуми були основним майданчиком для дискусій в інтернеті.

Руїни давньоримського форуму. Рим (Італія), 2005 рік

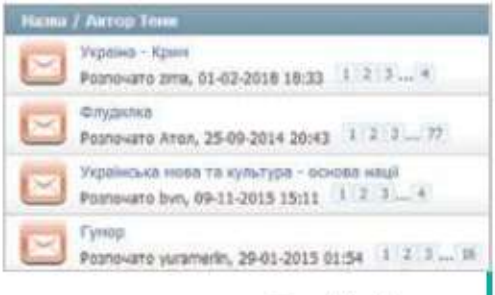

Онлайн-форум

У 5–15 ст., які ще називають Середніми віками, у Європі та на інших континентах не було держав із демократичним устроєм у сучасному значенні. У монархіях влада належала королям і знаті, які ухвалювали рішення на власний розсуд, навіть попри існування парламентів. А середньовічні купецькі республіки мали владу, яка діяла лише в інтересах багатих городян. У цих державах-містах хоч і обирали іноді голову міста та міську раду — магістрат, однак ці прояви демократії були дуже обмеженими і не давали можливості всім мешканцям ухвалювати рішення більшістю голосів.

Спроба змінити цей стан речей відбулася наприкінці 18 ст. Король Франції Людовік Шістнадцятий та його уряд не зважали на інтереси більшості суспільства, і в країні спалахнуло повстання проти Старого порядку — Французька революція. Повсталі зруйнували Бастилію — королівську в'язницю. Владу короля було повалено, Франція стала республікою, хоча це не означало впровадження демократичних норм, якими ми їх уявляємо нині.

Одним із дуже важливих для нас здобутків цієї революції стала ідея про рівне право обирати владу. Зараз це здається очевидним — усі дорослі в Україні, як і в більшості країн світу, можуть вільно голосувати на виборах. Але для того часу надання можливості брати участь у голосуванні за владу всім дорослим чоловікам незалежно від статків було величезним досягненням. Із часів Французької революції в країні збирався парламент, що складався із представників усіх регіонів країни та усіх верств населення.

Революція *(від латинського "revolutio" — переворот)* — подія, що докорінно змінює державний устрій.

Переможці Бастилії перед готелем де Вілле. Художник Поль Деларош, 1830-ті роки

У наші часи демократичних держав чимало. Серед них є як республіки, так і монархії. Питання, **у кого влада та звідки вона береться**, є головними для визначення форми держави. Але також дуже важливим для громадян є питання, як керує влада. Залежно від того, якою є відповідь на це питання, ми можемо характеризувати державу як демократичну чи ні.

Цікавий факт

Люди, які живуть у демократичних країнах, зазвичай мають більше прав і свобод, ніж люди в країнах, де демократії недостатньо чи немає взагалі.

Кожна з 25 найбагатших держав світу є демократичною.

2. Як проявляється демократія в державі

4. Чим відрізняється представницька демократія від прямої?

5. Випиши з тексту ключові слова, які пояснюють прояви демократії.

Демократія буває двох типів: **пряма** та **представницька**.

Пряма означає, що кожний громадянин і кожна громадянка безпосередньо впливає на ухвалення рішень. Наприклад, ви з друзями можете проголосувати, яке кіно дивитися, й обрати те, за яке проголосує більшість.

У громадському житті виявом прямої демократії є, наприклад, складання та підписання петицій. Це заява, у якій будь-який громадянин / будь-яка громадянка або група людей може звертатися до органів державної влади чи президента з вимогою розглянути та вирішити певне питання. Такий документ можна створити онлайн, щоб якомога більше громадян мали змогу з ним ознайомитися та проголосувати.

Якщо електронна петиція Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України набере понад 25 тисяч голосів, її мають розглянути та дати відповідь.

Якщо влада хоче порадитися із громадянами про важливі питання суспільного життя, вона призначає **референдум** — опитування всього дорослого населення країни. Голосування за голову міської чи селищної ради, а також президента країни є свідченням прямої демократії в дії. Обрання представників і представниць шкільного самоврядування також належить до проявів прямої демократії.

Представницька демократія, як можна зрозуміти з назви, передбачає обрання представників і представниць з народу — тих, кому громадяни і громадянки довіряють керування державою замість себе. Адже громадян так багато, що постійно залучати їх до ухвалення рішень неможливо.

6. Де зображено пряму демократію, а де — представницьку?

Ⓐ *Учні та учениці ухвалюють правила класу*

Ⓑ *Представники класів ухвалюють рішення на зборах шкільної ради*

7. Повернися до історії про остракізм у першому розділі. Як ти вважаєш, це — вияв прямої чи представницької демократії? Чому?

Важливу роль у підтримці й розвитку демократії відіграють масмедіа (радіо, телебачення, сайти). Для того, щоб громадяни розуміли, які закони і навіщо ухвалює влада, важливу роботу виконують журналісти і журналістки. Вони мають чесно розповідати про поведінку політиків, про державні рішення та їх мету, про проблеми, які всіх непокоять і потребують розв'язання. Тому журналісти і журналістки повинні бути незалежними й не боятися критикувати владу.

Так само важливо мати в країні справедливий суд, у чиїх рішеннях суспільство не сумніватиметься. Якщо судді виносять вироки лише на основі закону, який діє однаково для будь-якої людини, це також є ознакою демократичного устрою держави.

Джерело 1

Багатотисячний мітинг під час Помаранчевої революції на Майдані Незалежності, м. Київ, 2004 рік

- Що на фотографії свідчить про те, що громадяни і громадянки здійснюють пряму демократію?

У демократичному суспільстві громадяни мають право протестувати проти дій влади. В Україні народ широко використовує цю можливість прямої демократії, збираючись на Майдані — головній площі країни — щоб висловити свої вимоги. Наприклад, у 2004 році українці влаштували Помаранчеву революцію — щоб змусити тогочасну владу визнати результати президентських виборів.

3. Як пов'язані демократія та права людини

8. Чим відрізнялося становище підданих у монархіях та громадян у республіках?

9. Що таке рівність? Як пов'язані рівність і демократія?

10. Що саме в наведених історіях свідчить про прояви демократії?

Ідеї демократії розвивалися, і поступово мислителі почали говорити про те, що право впливати на рішення влади повинні мати всі люди, які живуть у державі. Однак ідею та її втілення іноді розділяють роки. Боротьба проти сваволі державної влади в монархіях і диктатури в республіках тривала століттями. У цей час поступово розширювалися й уявлення про те, кого ж вважати громадянами.

Джерело 2

Демонстрація суфражисток у Лондоні (Велика Британія), 1911 рік

Жінки в гарних платтях і з парасольками вийшли з невеликими плакатами, на яких написані їхні імена.

- Як ти думаєш, чому жінки обрали саме такий спосіб оголошення своїх вимог суспільству?
- Чому, на твою думку, вони йшли з написаними іменами? Що це мало означати?

У 19 ст. у багатьох європейських країнах жінки стали об'єднуватися й вимагати рівних із чоловіками прав, зокрема права голосу, тобто права обирати владу. Таких жінок назвали суфражистками (від французького слова *suffrage* — виборче право). Оскільки уряди тоді складалися лише з чоловіків, такі вимоги викликали обурення. Цих жінок переслідували, заарештовували, висміювали в газетах, позбавляли робочого місця або навіть виганяли з родини. Але вони все одно продовжували мирну боротьбу за свої права. Жінки переконували суспільство, що мають право впливати на закони щодо родини, виховання дітей та їхньої освіти, домашнього бюджету та інших важливих питань.

Зрештою, багато урядів визнали, що їх країни не можуть вважатися демократичними, якщо жінкам не нададуть право голосу на виборах. У 1896 році вперше таке право було надано мешканкам Нової Зеландії. В Україні таке право було запроваджене в 1917 році. Протягом першої половини 20 ст. більшість держав надала це право жінкам, як і багато інших прав, що раніше належали лише чоловікам. Але боротьба жінок за свої права не завершилася. Наприклад, у Саудівській Аравії громадянки здобули право голосувати на виборах лише у 2011 році.

Ще одним прикладом того, що демократія пов'язана з правами людини, є історія середини 20 ст. про боротьбу за свої права темношкірого населення Сполучених Штатів Америки. Попри те, що в Конституції США вже понад сто років було записано, що всі народжуються вільними і рівними, існували великі обмеження для темношкірого населення країни. Зокрема дітям із різним кольором шкіри не дозволялося вчитися разом, а дорослим — навіть сидіти поруч. У автобусах та потягах були окремі місця для не-білих, у парках — окремі лавки. Після сотень протестів, багатотисячних демонстрацій і звернень до суду Верховний Суд США таки ухвалив рішення про неприпустимість існування окремих шкіл для білих і темношкірих дітей.

Джерело 3

Рубі Бріджес — перша дівчинка, батьки якої наважилися віддати її до "білої" школи. На навчання її супроводжує поліція.
Новий Орлеан (США), 1960 рік

Джерело 4

Пам'ятник Розі Паркс. Національний музей громадянських прав у штаті Теннесі, США

11. Прочитай історію, що передувала появі пам'ятника, і знайди відповіді на запитання.

- Якби ти їхав / їхала в такому автобусі, що б відчував / відчувала?
- Яке право Рози Паркс було порушено?

Ввечері 1 грудня 1955 року в місті Монтгомері штату Алабама в США 42-літня темношкіра швачка Роза Паркс їхала додому з роботи. Вона сіла в автобус і зайняла місце посередині. За тодішніми правилами, місця попереду призначалися для білих, позаду — для темношкірих, а середні мали звільнятися, якщо білим не вистачало місць. Поступово пасажири заходили в автобус, і вільних місць не залишилося. Тоді кондуктор, згідно з тодішніми правилами, почав вимагати від пані Паркс поступитися місцем білому пасажиру. Але вона відмовилася. Її висадили з автобуса й заарештували. Це обурило мешканців міста, і протягом 381 дня вони протестували — зокрема оголосили бойкот усьому громадському транспорту. Ця подія зумовила початок боротьби темношкірого населення за свої права в усій Америці. Зрештою, суд визнав правила окремого проїзду незаконними. А через кілька років усі закони, що закріплювали нерівність громадян через колір шкіри, були скасовані.

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим відрізняється сучасна демократія від давньогрецької?
2. Поясни різницю між прямою та представницькою демократією.
3. Наведи приклади, як люди боролися за свої права.
4. Склади сенкан зі словом "демократія".
5. Дізнайся, чи є у школі Статут й учнівське самоврядування. З'ясуй разом із однокласниками й однокласницями, коли і як саме відбувалися вибори до самоврядування у твоїй школі.

Повторюємо й узагальнюємо

§ 28. Що ми дізналися про себе і про нашу країну

Шановний п'ятикласнику! Шановна п'ятикласнице!

Ти гортаєш останні сторінки підручника, який допомагав тобі пройти курс "Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти". Це була мандрівка тривалістю в навчальний рік! Ти і твої однокласники й однокласниці за цей час дізналися багато нового не лише з історії, а й з інших дисциплін.

Спочатку ти з'ясовував / з'ясовувала, що таке "велика" і "мала" батьківщина, а потім до цих понять додалося уявлення про "мій край".

Іще ти дізнався / дізналася, що в нашого народу є власні традиції, зразки вишивки та народного костюма, різні говірки / діалекти, страви народної кухні, що з'являлися під впливом різних чинників, зокрема тих рослин, які вживалися в їжу в різний час, а також під впливом тих народів, які жили на наших землях поруч із нами. Із появою нових знарядь праці змінювалися житло, повсякденне життя й заняття мешканців України.

Щось залишалося незмінним, як, наприклад, заняття землеробством. А щось змінювалося досить стрімко, як, наприклад, робота в промисловості, або зникало із часом, як деякі професії.

Ти вже знаєш, як виглядала наша держава на картах минулого та відколи в історії вживається назва "Україна". Знайомлячись із різними історико-географічними регіонами на карті України, ти досліджував / досліджувала, що таке наука "етнографія" та як вивчення звичаїв, традицій і занять українців протягом століть допомагає відтворити картину минулого нашої країни та її мешканців.

Людина завжди прагнула якомога більше знати про світ, який її оточував. Тому наші предки віддавна створювали карти околиць, а потім і великого світу. Мандрівники та купці розповідали про далекі краї, їх принади та небезпеки, вигляд і культуру людей з-поза меж рідного краю. Карти слугували не лише джерелом знань про те, як кудись дістатися, а й допомагали більше дізнаватися про світ. Даючи назви річкам і горам, рівнинам і морям, містам і селам, вулицям і площам, люди в назвах зберігали щось для себе важливе. І в минулому, і нині ці назви є ніби листом у майбутнє — посланням про культуру та політику певного часу.

На заняттях, присвячених видам державної влади, поглибленню розуміння поняття "демократія" та під час ознайомлення зі становленням прав людини, ти й твої однокласники й однокласниці досліджували різницю між республікою та монархією, підданими та громадянами, виборами влади та її спадковим здобуттям.

Те, кому належить влада та як вона формується, відрізняє різні держави в минулому та сьогоденні. Відносини між державною владою та громадянами складаються у різних країнах по-різному, однак найбезпечнішими є ті суспільства, в яких громадяни можуть впливати на рішення влади, брати участь у різних справах, об'єднуватися заради вирішення важливих завдань, реалізовувати свої права та свободи.

У сучасному світі є багато культур, які зберігають традиції та водночас відкриті до нового. Кожна людина одночасно причетна до багатьох спільнот і багатьох культур, що робить нас цікавішими та збагачує різними ідеями. Прагнення зрозуміти інших допомагає визначити себе та своє місце в суспільстві, дивитися в майбутнє з надією.

1. Запиши номер твердження і постав навпроти позначку зі зразка таблиці.

Твердження	**Самооцінювання знання, розуміння та вміння** “+” — так, “–” — ні, “?” — не впевнений
1. Я можу пояснити, що означає поняття “історична топоніміка”	
2. Я можу за допомогою карти показати історико-географічні регіони України	
3. Я знаю, що означає поняття “етнографія”	
4. Я знаю, коли вперше в історії було використано слово “Україна” в літописі	
5. Я розрізняю на карті та можу порівняти територію України в різні періоди	
6. Я можу пояснити, чому вивчення звичаїв і обрядів важливе в дослідженні минулого	
7. Я можу назвати імена видатних українців, які збагатили світову історію, науку та культуру	
8. Я можу пояснити, чим відрізняються республіка та монархія	
9. Я можу навести приклади / розповісти про те, як у минулому боролися за рівність і гідність	
10. Я знаю, в яких документах записані права людини, права дитини, права громадян України	

2. За допомогою карт із §18 запиши послідовність із ключових слів, за допомогою яких можна розповісти про зміни території України впродовж століть.

3. Із переліку понять створи ланцюжки слів, пов’язаних однією темою.

Влада, народні страви, вибори, легенда карти, парламент, народний костюм, топоніміка, звичаї, монархія, права людини, фольклор, рівність, історична карта, республіка, етнографія, конституція, краєзнавчий музей, гідність, культура, громадяни, кордони, безпека, форум, традиція, багатокультурність.

4. Пригадай матеріали §24 й обери історичних діячів/діячок, про яких тобі було найцікавіше дізнатися.

Соня Делоне

Володимир Хавкін

Оксана Линів

Ігор Сікорський

Богдан Гаврилишин

Гайдемарі Стефанишин-Пайпер

Микола Леонтович

Марина В'язовська

5. Уяви, що ти можеш запропонувати назвати вулицю у своєму місті, мікрорайоні, селі, селищі ім'ям одного/однієї з цих людей. Підготуй невелике письмове повідомлення (або пост для соціальної мережі) про цю людину з поясненням, чому варто зберегти пам'ять саме про неї.

6. Заверши речення.
   - Культурне розмаїття для мене означає...
   - Право людини на рівне і гідне ставлення необхідне кожній людині, тому що...
   - На заняття, вибір професії людиною впливають...

7. Погортай свій підручник. Знайди найпривабливішу історію або зображення чи найцікавіше завдання, яке ти виконував / виконувала впродовж року та поясни свій вибір.

8. Уяви, що ти розповідаєш про уроки "Україна і світ" своїм однолітками із іншої школи чи іншого міста/села. Які дві теми, на твою думку, були найцікавішими. Чому ти так вважаєш?

Словник

А **Археологічна культура** — сукупність схожих знахідок на одній території, що належать до одного історичного часу. Така схожість свідчить про те, що давні люди мали подібне господарювання і спосіб життя. Оскільки про давні дописемні народи ми знаємо небагато, науковці розрізняють і групують їх за археологічними знахідками.

В **Вавилон** — столиця стародавньої Вавилонії. Одне з найвідоміших стародавніх міст, засноване майже п'ять тисяч років тому.

Влада — здатність, право та можливість підкоряти своїй волі інших. Влада діє за допомогою авторитету, примусу чи переконання. У людському суспільстві існують різні види влади.

Г **Глобалізація** *(від латинського слова "globo" — куля, світ)* — процес переміщення людей та обміну товарами, технологіями, культурними надбаннями, що відбувається одночасно по всій планеті.

Громада — група людей, об'єднана не лише спільністю інтересів, завдань, а передусім територіально.

Д **Давньоруська гривна** — грошова одиниця, вартість якої визначалася вагою. Вона була значно дорожчою за сучасну валюту. Наприклад, за 2–3 гривни на початку 11 ст. можна було придбати коня.

Демократія *(з грецької мови "демос" — народ, "кратос" — влада)* — форма організації та управління суспільним життям, за якої народ впливає на державну владу і домагається вирішення спільних для багатьох громадян проблем.

Е **Етнографія** *(походить від грецьких слів "етнос" — народ, плем'я і "графос" — пишу)* — наука, що описує та вивчає культурні особливості народів світу.

З **Закони** — закріплені в тексті правила, за порушення яких влада визначає покарання. Законами стали вважати записані правила для народу, держави.

Звичаї — усталені форми поведінки в громадському житті й побуті для певної спільноти, народу. Вони з'явилися так давно, що дізнатися, звідки пішов звичай, неможливо. За недотримання звичаїв людина може зазнавати осуду.

І

Ідентичність *(від латинського слова "identicus" — визначений)* — це усвідомлення себе як неповторної особистості та водночас осмислення своєї приналежності до різних спільнот. Таке усвідомлення з'являється в кожної людини під впливом родини, найближчого оточення, мови спілкування, прочитаних книжок і переглянутих фільмів, а також реклами, суспільних норм, завдяки здобутим знанням і досвіду, моральним настановам і цінностям.

Історико-географічний регіон — окрема територія в межах країни, що має свої особливості завдяки природним та історичним чинникам.

Історична карта — це тип карт, де відображені історичні події, явища і процеси в конкретний період часу на певній території.

К

Культура — це стиль / спосіб життя групи людей, який включає переконання, поведінку, цінності й символи, що є загальноприйнятими для членів цієї групи. Їх зазвичай приймають і передають від покоління до покоління через взаємодію, спілкування, традиції та ритуали.

М

Масштаб *(з німецької "Maß" — мірило, "Stab" — палиця)* — дробове число, яке показує, у скільки разів зменшено зображення місцевості на карті порівняно зі справжнім розміром. Тобто скільки сантиметрів реальної площі вміщає один сантиметр на карті.

П

Парламент *(від французького слова "parler" — говорити)* — місце, де збираються люди, члени парламенту, щоб ухвалювати найважливіші правила — закони.

Правила — норми поведінки, що свідомо приймаються певною спільнотою / групою для взаємодії та співіснування осіб усередині цієї спільноти. У таких норм поведінки зазвичай є "автор" чи "автори", тобто люди, які їх придумали. За невиконання правил людина може зазнавати осуду з боку членів спільноти, які дотримуються цих правил.

С

Спільнота — це об'єднання людей, згуртованих спільною метою, інтересами, становищем і умовами життя.

Т

Територіальна громада — добровільне об'єднання мешканців села, селища, міста. Об'єднатися в територіальну громаду можуть декілька сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр.

Топоніміка — спеціальна історична наука, що вивчає значення, походження та зміни географічних назв. Ця назва — поєднання двох слів грецькою мовою: *"топос" (місце)* + *"онома" (ім'я)*. **Топонім** — те саме, що й географічна назва.

Адміністративна карта України

Масштаб 1:4 500 000
(в 1 см 45 км)

Політична карта світу

Масштаб 1:110 000 000
(в 1 см 1100 км)